

Potrošačko društvo i život na dug

Grimani, Valentina

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:560858>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-16**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KULTURALNE STUDIJE

Valentina Grimani

Potrošačko društvo i život na dug
(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2017.

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za kulturalne studije

Mentor: Izv. prof. dr. sc. Hajrudin Hromadžić

Studentica: Valentina Grimani

Potrošačko društvo i život na dug

Diplomski rad

Rijeka, 2017.

SAŽETAK

Ovaj rad se bavi analizom duga kao načina funkcioniranja današnje ekonomije i društva. Kako bi se sa svih aspekata analizirao dug, rad kreće od objašnjavanja osnovnih ekonomskih i društvenih uvjeta današnjice koji su u pozadini stvaranja današnje ekonomije duga. To znači da se u radu detaljno razmatraju potrošnja i potrošačko društvo, neoliberalizam i tok novca i akumulacija istoga, te dug kao posljedice razvoja neoliberalizma. S ovim naumom, rad je koncipiran u tri dijela. Prvi dio obuhvaća prikaz osnovnih značajki i razvojne linije potrošnje i potrošačkog društva, s osvrtom na razvoj potrošačkog društva u Hrvatskoj. Drugi dio rada kreće od neoliberalizma i pojašnjavanja njegovih instanci (neoliberalne države i financijskog kapitalizma) kako bi se rad nastavio na osnovnoj ideji rada, o dugu kao osnovi funkcioniranja današnje ekonomije. Treći dio rada bazira se na osnovnoj tezi kako je dug izravna posljedica neoliberalizma, koji vodi cijeli društvo u dužničko ropstvo i stvara život na dug. Također, u rada se analizira dug u Hrvatskoj, njegove posljedice za društvo i državu, te se kroz studiju slučaja o kreditu u švicarskim francima prikazuje neoliberalna ekonomija duga u praksi.

Ključne riječi: dug, ekonomija duga, neoliberalizam, potrošačko društvo, život na dug, kredit u švicarskim francima

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POTROŠAČKO DRUŠTVO	3
2.2. Razvoj potrošačkog društva.....	5
2.3. Potrošačko društvo u Hrvatskoj.....	12
3. NEOLIBERALIZAM	16
3.1. Neoliberalna država	19
3.2. Financijski kapitalizam.....	22
4. DUG.....	25
4.1. Novac i dug.....	26
4.2. Ekonomija duga	31
4.3. Dužnički imperijalizam – javni dug države.....	34
5. DUG U HRVATSKOJ.....	45
5.1. Studija slučaja: Kredit u Švicarskim francima	48
6. ZAKLJUČAK	53
7. LITERATURA	56

1. UVOD

Trend kritičkog osvrtnja na dug javio se nakon kraha financijskog tržišta 2008. godine. Svjetska globalna financijska kriza, koja je zapravo posljedica nelegalnih hipotekarnih kredita u SAD-u, prouzročila je rasprave oko duga, javnog duga zemalja ili osobnu prezaduženost, u mainstream medijima, no to je bilo kratkog vijeka. Nakon spašavanja banaka novcem poreznih obveznika, koje su same zapravo stvorile krizu netransparentnim poslovanjem, i sprječavanjem potpunog sloma neoliberalnog tržišta, te vraćanjem cirkulacije novca i duga u "normalu", priče oko ekonomije duga sve su se više utišale izvan znanstvenih krugova.

Stoga, intencija ovoga rada je kritičko osvrtnje na problematiku duga u društvu. Kako bi se objasnila narav i funkcija duga u društvu trebamo objasniti suvremene ekonomske i društvene uvjete. To zahtjeva dublje razmatranje potrošnje, neoliberalizma, toka i akumulacije kapitala te duga, kao kičme na kojoj počiva svjetska ekonomija. Prije svega, glavno obilježje suvremenog društva predstavlja potrošnja, kao ekonomska praksa, a potrošačko društvo postaje ekonomsko – društveni okvir u kojem živimo. Potrošačko društvo je obilježeno tržištem i masovnim kapitalističkim društvom, koje društvene odnose mijenja u tržišne odnose, a potrošnju stavlja na prvo mjesto. Drugim riječima, potrošnja je najznačajnija praksa u svakodnevnom životu, te odražava postojanje pojedinca u (post) modernoj potrošačkoj kulturi, i mijenja funkcioniranje ekonomije, trgovine i novca usmjerujući ga prema ekonomiji duga.

Sukladno razvijanju potrošnje i potrošačkog društva otkriva se da u pozadini svega stoji neoliberalni sustav koji potiče potrošnju i slobodnu trgovinu. Neoliberalni sustav danas prevladava nad svim ostalim društvenim principima, jer zakon tržišta i ekonomije određuju funkcioniranje društva. Srž ideologije neoliberalizma predstavlja slobodna trgovina, ekonomski rast, deregulacija, privatizacija i globalno širenje tržišta i načela tržišne utakmice, koji se postavljaju kao jedino rješenje svih problema. Ono što neoliberalizam oštro odbacuje je socijalna država, i socijalni izdatci te prednost daje interesima kapitala. Neoliberalizacija tako postaje označitelj financijalizacije svega, a financijski sektor postaje glavna instanca. Nadalje, dubljim uvidom u neoliberalno poticanje interesa kapitala otkriva se činjenica da neoliberalni sustav služi isključivo osobnim interesima globalne elite koja nadzire velike multinacionalne korporacije i svjetske financijske institucije. Najjasniji primjer je kriza 2008. koja je pokazala kako su ostala područja društvenog i individualnog života podređena načelima tržišta i ekonomskih institucija, koja su u rukama manjine koja se sastoji od MMF-a, Svjetske banke,

političara i moćne elite. Oni odlučuju u ime svih, i stvaraju nove odnose moći koje se temelje na ekonomiji duga.

Ono što postaje izravna posljedica neoliberalizma je produbljivanje duga prije svega na razini javnog duga države, koji posljedično čini cijelo društvo zaduženim i vodi do života na dug. Dug je danas pokretač suvremene ekonomije i jezgra neoliberalne politike, što možemo jasno uvidjeti kroz primjer nekontroliranog rasta vanjskog duga svih razvijenih zemalja, koji potvrđuje činjenicu kako je danas na snazi ekonomija duga, gdje dug postaje osnova razvoja zemlje.

Stoga, fokus ovog rada je jezgrovito i detaljno objašnjavanje uzročno – posljedične veze potrošačkog društva, neoliberalizma i duga. Kako bi u ovome naumu uspjela, rad sam koncipirala u tri dijela. U prvom djelu prikazat ću osnovne značajke potrošačkog društva, njegova razvoja i utjecaja na društvene promjene, gdje je poseban naglasak stavljen na razvoj potrošačkog društva u Hrvatskoj. Nadalje, u drugom djelu rada krećem od osnove današnje ekonomije, neoliberalizma, kako bi na njegovoj pozadini pojasnila neoliberalnu državu i fenomen financijskog kapitalizma kao sustava u kojem živimo. Treći dio bavi se osnovnom idejom rada, o dugu kao moćnoj osnovi i alatu na kojem se gradi današnja ekonomija i potrošačko društvo. Ekonomija duga postaje temelj razvoja društva i države, te logika (ne) funkcioniranja neoliberalizma. U konačnici, nadovezujući se na spomenute teme, analizirat ću dug u Hrvatskoj, kao zemlji u tranziciji koja prolazi put do "neoliberalnog blagostanja". Rad ću završiti studijom slučaja o kreditu u švicarskim francima, kao praktičan primjer neoliberalne ekonomije duga na djelu, te kako bi se odmaknula od puke teorije i prikazala realne posljedice duga na čovjeka.

2. POTROŠAČKO DRUŠTVO

Pojmovi potrošačkog društva, potrošnje i života na dug odražavaju zdravorazumske prakse današnjeg društva. Stoga, smatram kako je nužno prije svega objasniti ishodišne točke potrošačkog društva, njegova razvoja i ključnih okosnica kako bi se bolje razumio način funkcioniranja današnjeg društva. U nastavku rada usmjerit ću se na problematiku današnjeg života na dug koji je u uskoj poveznici s potrošačkim društvom.

Potrošačko društvo ili potrošačka kultura se najopćenitije može definirati kao ekonomsko – društveni okvir u kojem živimo. Potrošačko društvo se preciznije može definirati kao svojstvo suvremenog masovnog kapitalističkog i tržišnog društva gdje je potrošnja postala dominantna društvena vrijednost, a tržišni odnosi su postali društveni odnosi (Peračković, 2013: 35). Prema nekim autorima treba zapravo pridodati razliku između potrošačkog društva i potrošačke kulture jer se rođenje zapadne potrošačke kulture smješta u rani novi vijek, a dolazak masovne potrošačke kulture, koja nije jednaka potrošačkom društvu, svrstava se u sredinu dvadesetog stoljeća (Duda, 2014: 17). Tako se pojava potrošačke kulture sredinom dvadesetog stoljeća može smatrati pretečom potrošačkog društva.

Iako je potrošnja, kao ekonomska praksa, obilježje kulture i ranijih društava, u 20. stoljeću potrošnja postaje masovna, te glavno obilježje suvremenog društva. Potrošnja je danas najznačajnija praksa u svakodnevnom životu modernog svijeta te je vezana uz središnje vrijednosti, prakse i institucije koje su karakteristične za zapadnu modernu (izbor, individualizam i tržišni odnosi) (Slater, 1997: 8). "Potrošnju možemo definirati kao svako društveno djelovanje pojedinca ili skupine koje započinje procesom kupnje tj. plaćanjem neke robe (dobara, proizvoda, usluga ili iskustava) koja zadovoljava određenu potrebu ali i svrhu nekog djelovanja" (Peračković, 2013: 43). Kada se potrošnja razmatra kao društvena praksa treba obratiti pozornost na to da ona ne služi samo zadovoljenju naših potreba, kako se često želi prikazati, već je svaki čin potrošnje i proizvodnje smješten u određeni društveni i kulturni kontekst (Peračković, 2013: 34).

Pri definiranju potrošnje i potrošačkog društva treba uzeti u obzir i pojam potrebe, odnosno potrošnje radi zadovoljenja potreba. Ovdje se treba kratko osvrnuti na najvažnije razdoblje promjene načina potrošnje, s kraja 19. i početka 20. stoljeća, koje je obilježeno rastom masovne proizvodnje i manufakturnog sistema (Slater 1997: 13), čije ću podrobnije objašnjenje dati u analizi razvoja prve epohe potrošačkog društva.

U ovom periodu prve epohe razvoja konzumerističke kulture, osim društvenih i gospodarskih procesa koje su dovele do razvoja masovnog tržišta, industrijalizacije, i razvoja

reklamne industrije, dogodio se i presudan emocionalni preokret; želja za posjedovanjem potrošačkih objekata prešla je od razine osnovne biološke potrebe na razinu kulturalnih želja¹. Korištenjem Freudovih teorija o nesvjesnim željama i potrebama, prvi PR i marketinški stručnjaci proizveli su proizvode koji se temelje na emocijama i neutaživim ljudskim željama.

Nadalje, moderna potrošnja i proizvodnja raskidaju s tradicionalnim zadovoljenjem potreba koje su ograničene, i čija je jedina želja ona koja se odnosi na sferu bioloških potreba (Čolić, 2008: 957). Snaga moderne potrošnje leži upravo na željama i potrebama koje su stalno nove, i one predstavljaju način našeg života. Tako predmeti kupovine od ljudskih potreba postaju predmeti koji kreiraju našu osobnost, karakter, identitet. Prijelaz na područje nesvjesnog, područje želja postaje glavni interes reklamne industrije, a reklamiranje se počinje bazirati na emocijama, žudnji i spektaklu (Štos, 2012: 159). Ovo je razdoblje obilježeno razvojem prvih brandova koji počinju stvarati identitet potrošača. Dakle, granice bioloških potreba se zamagljuje, te se potreba na temelju nesvjesnih čovjekovih želja kreira i proizvodi, kako bi u krajnjoj liniji bila neutaživa, a sve u svrhu povećane potrošnje i gomilanja profita. Samo u potrošačkoj kulturi neograničene potrebe – stalna želja za više stvari i stvarna proizvodnja većeg broja želja – široko se prihvaćaju ne samo kao normalna za svoje stanovnike nego i važna za socioekonomski poredak i napredak (Slater, 2004: 28-29 prema Čolić, 2008: 960).

Sam termin potrošačko društvo ulazi u službenu upotrebu nakon Drugog svjetskog rata, a označava preobrazbu vrijednosnog sustava starog društva: štedljivost, radinost, upornost, racionalnost, što su obilježja protestantske etike o čemu govori Weber u svojoj studiji *Protestantska etika i duh kapitalizma (1905)*, postali su zamijenjeni pojmovima poput: hedonizam, iracionalnost, rasipništvo, te to ukazuje na radikalnu promjenu paradigme u kulturi kapitalizma (Peračković, 2012: 35).

Dakle, potrošnja je postala središnje iskustvo i način postojanja u (post)modernoj kulturi, koja ne mijenja samo način funkcioniranja ekonomije, već i društva uz pomoć trgovine, tržišne razmjene i novca (Čolić, 2008: 954), a nadodala bih i ekonomije duga. Kroz prakse potrošnje proizlaze sve važne društvene vrijednosti, stoga se vrijednosti u suvremenom društvu temelje na materijalnim dobrima, gdje više vrijedi "imati" nego "biti" (Slater 2004: 24 prema Čolić, 2008: 958). Kao što sam već napomenula, potrošačko društvo je ono u koje smo često nesvjesno uronjeni, prvenstveno kroz komodifikaciju u vidu pretvaranja gotovo svakog aspekta društvenog života u robu na tržištu, ili u "iskustvo za koje se plaća" (Rifkin, 2005: 18).

¹ Preuzeto iz vlastitog seminarskog rada pod nazivom "Od kulture potreba do kulture želja" iz kolegija Konzumerizam (2015).

Ne postoji pravilo o tome tko može trošiti, pa tako ne postoji ni granica o tome što se može trošiti, i to je prema Slateru (2004: 27) jedna od najupečatljivijih karakteristika sekularizma koju donosi moderni svijet (Čolić, 2008: 958). Još jedna važna karakteristika potrošačkog društva jest da je ono obilježeno tržišnim društvom i proizlazi iz tržišnih odnosa. "Rečeno Marxovom terminologijom, najamni odnos i kapitalistički proizvodni odnosi jesu ono što proizvodi potrošača" (Čolić, 2008: 958). Područje potrošnje predstavlja se kao novo područje slobode u modernom društvu jer načelno svi imamo pravo biti potrošači, no zapravo svatko mora biti potrošač, a ovaj vid slobode je prisilan (Fromm, 1963, Bell, 1996.; Slater, 2004.; Corrigan, 2005 prema Čolić, 2008: 958). Svi želimo postati potrošačima jer se potrošnja opisuje kao magičan svijet koji nudi fantastične, mitske slike, znakove i označitelje u kojima se prepoznajemo i kojima želimo pripadati, kao dio našeg individualnog, i posljedično kolektivnog identiteta.

Treba postaviti pitanje što je utjecalo na promjenu cjelokupne paradigme našeg društva, i zbog čega su se vrijednosni sustavi i način života, proizvodnje i potrošnje promijenili? Na to ću pitanje odgovoriti tijekom sljedećeg poglavlja gdje ću prikazati razvoj potrošačkog društva.

2.2. Razvoj potrošačkog društva

Kako bi u potpunosti analizirali ulogu duga u današnjem društvu, smatram kako je potrebno povijesno kontekstualizirati razvoj potrošačkog društva, kroz čiji se napredak mijenjala i uloga duga, kako u javnom tako i u privatnom životu čovjeka.

Prema nekim autorima počeci potrošačke kulture mogu se pronaći još u romantizmu, odnosno pri kraju 18. stoljeća koja predstavlja odgovor protestantskoj etici, pozivajući na hedonizam i "slobodno" uživanje, igru i zadovoljstvo, maštanje i fantaziranje usmjerujući se prema dotad nepoznatom predmetu želje (Campbell:1987 prema Hromadžić, 2012:48) no za potrebe ovog diplomskog rada koristit ću povijesno – sociološke teorije koje zagovaraju razvoj i širenje modernog potrošačkog društva od 1880-ih na dalje.

Povijesno gledano razvoj potrošačke kulture i društva vezan je uz prvi ciklus razdoblja masovne potrošnje koje počinje oko 1880-ih godina i završava Drugim svjetskim ratom, a u ovom razdoblju dolazi do razvoja nacionalnih tržišta, moderne infrastrukture, urbanizacije, širenja gradova, razvoja novih strojeva koji su doveli do razvoja masovnog tržišta (Lipovetsky 2008: 15). Osim industrijske revolucije, to je bila i kulturalna i društvena promjena koja je proizvela nove, masovne potrošače i nove strategije marketinga koje teže profitu kroz masovnu

prodaju. To je uistinu bila društvena revolucija koja je od "tovarnog" radnika stvorila potrošača i "obrazovala" ga u kulturi potrošnje (Lasch, 1988: 82). Tradicionalni potrošači bili su usredotočeni na zadovoljavanje ograničenog broja potreba, dok moderni potrošač ima želju za željom, neprestano žudi za proizvodima, i želi trošiti sve više i više, i u tome leži srž potrošačke etike. Moderna potrošačka etika zahtjeva opću usmjerenost prema potrošnji i stvaranju ideologije masovne potrošnje. Sukladno tome mijenja se i odvaja vrijeme i prostor rada od vremena i prostora dokolice. Ovdje možemo povući poveznicu s teorijom Henri Lefebvrea, koji u knjizi *"Kritika svakidašnjeg života"* jasno iskazuje kako se mijenja koncept prije svega svakodnevice, a posljedično i radnog vremena, koje postaje ono namijenjeno proizvodnji i zarađivanju, dok slobodno vrijeme postaje vrijeme potrošnje (Lefebvre, 1988: 29-30).

U predmodernim društvima dokolica i rad se nisu odvajali na razini društva, oni su bili dio svakodnevice kao jedan totalitet ljudskih praksi, koji je pratio cikluse prirodnog svijeta (Gardiner, 2000: 76). U modernim društvima, zbog razvoja kapitalističke mašinerije, rad se fragmentira i specijalizira, te obiteljski život i slobodno vrijeme bivaju odvojeni od posla. Lefebvre ističe kako u modernim društvima postoji krug u kojem smo zapeli, a on se sastoji od rada, kako bi imali slobodno vrijeme, te slobodnog vremena koje postaje bijeg od rada (Gardiner, 2000: 76). Ono što Lefebvre naglašava je promjena u vidu poimanja svakodnevice. Svakodnevica u modernom društvu postaje komodificirana, a to je jedna od posljedica prelaska od društva proizvodnje prema društvu potrošnje, a takvoj vrsti komodifikacije svakako pridonosi razvoj reklamne industrije čije reklamne fantazije služe odvajanju slobodnog vremena od svakodnevnog života (Gardiner, 2000: 76-78).

U razdoblju koje Lipovetsky označava kao prvu epohu u razvoju masovnog potrošačkog društva, dolazi do rasta masovne proizvodnje i manufakturnog sistema koji je bio posvećen stvaranju konzumerističkih dobara (Slater, 1997: 13). Osim očitih promjena koje su se dogodile u načinima proizvodnje i potrošnje, pod utjecajem reklama dogodile su se promjene u ljudskim shvaćanjima proizvoda i akta potrošnje, gdje je "riječ o epohi u kojoj se kristaliziraju jasni počeci paradigme koja je ovdje od nosivog značenja – o produkciji potrošačkog imaginarija želje" (Hromadžić 2012: 73).

Ključan faktor koji se javlja početkom 20. stoljeća jest pojava marketinga koji iskorištava upravu ovu preobrazbu i kreira osjećaje a ne proizvode. Kada govorimo o području nesvjesnog i ljudskih želja, nužno je objasniti osnovne termine i perspektivu koje su preuzeli marketinški stručnjaci. Polazišna teorija i koncept kroz koju je počela, i na koju se i danas oslanja reklamno – oglašivačka mašinerija je teorija Sigmunda Freuda i njegova koncepta želje (Wunsch). Prema Freudu želja je čežnja za fundamentalno izgubljenim objektom, te se nalazi

unutar Ida, područja nesvjesnog i primordijalnih potreba, a svaka ličnost se sastoji od Ida, Ega i Superega, a želju je moguće zadovoljiti samo jednom te svaka ponovna manifestacija želje jest neuspješan način ponovnog dopiranja do objekta (Freud prema Hromadžić, 2012: 49).² Ove koncepte nesvjesnog i manifestacije želje iskoristio je Edward Bernays, nećak Sigmunda Freuda, i jedan od pionira modernog marketinga i PR-a, koji je uvjerio poduzeća kako će njihova prodaja porasti ako se proizvodi industrije povežu s Freudovim idejama o nesvjesnom – osjećajima, strahovima i željama (Hromadžić 2008: 10). Sve do tada marketinška prodaja temeljila se na "racionalnom" potrošaču, koji zadovoljava svoje primarne i biološke potrebe, i kada je ta potreba ostvarena nema razloga za daljnjom konzumacijom.

"Bernays je napravio ključnu promjenu iz kulture potreba u kulturu želja pri čemu je tretirao ljude da žele i žude za novim stvarima, i time su ljudske želje promijenile objektivne potrebe" (Hromadžić. 2008: 10). Nadalje, Bernays je povezo emocionalna ljudska stanja i emocije s industrijom proizvodnje kroz imaginaciju i želje koje se "lijepo" uz naš identitet.

Američka privreda počela je stvarati potražnju za robom koja potrošačima nije potrebna, pomoću novonastalih masovnih medija koji su im tu potrebu usađivali. Reklamiranje je počelo služiti promicanju potrošnje kao načina života, obrazujući potrošače i stvarajući im neutaživu želju ne samo za proizvodima, već za osobnim ispunjenjem i identitetom (Lasch 1986: 82). "Potrošnja obećava ispuniti bolnu prazninu i otud pokušaj da se roba okruži aurom romantike i blistavih događanja" (Lasch 1986: 83). Tako se klasično proizvođačko društvo transformira u potrošačko društvo vođeno usmjeravanjem želja potrošača kroz konstrukt "mitologije" oko proizvoda. "Radi se, dakle, o svojevrsnom zatvorenom krugu neprestane, sve ubrzanije ideološke produkcije konzumerističkih želja, koje se hrane trajnim potrošačkim nezadovoljstvom, neispunjenjem" (Hromadžić, 2012: 50).

Razvitkom prvih velikih robnih kuća, koje označavaju prvu modernu trgovačku revoluciju, uz pomoć reklama, brzog protoka robe i masovne potrošnje, dolazi do novog odnosa prema potrošnji i načinu promatranja dokolice i akta potrošnje. Dokolica se svrstava kao razdoblje slobodnog vremena za potrošnju, potpomognuta racionalizacijom oblika i organizacije proizvodnje. Slater smatra kako se 1920-ih reklamira ideologija obilja i bogatstva,

²Korisno je spomenuti teoriju Jacquesa Lacana koji je izmijenio Freudovu teoriju način da je za njega objekt želje (*object petit a*) uzročnik same želje (Hromadžić prema Lacan 1966./2005.) Bitan je i njegov koncept *jouissance* (u Frojdovskom rječniku *libido*) koja je osnovna sila u podlozi svih vrsta želje. Budući da se osnovna želja ne može ostvariti putem objekta, želja je osuđena na propast, ili je u konzumerističkom svijetu odgođena od proizvoda do proizvoda (Hromadžić, 2012: 49). Današnje reklame djeluju upravo putem ovakvog koncepta koji se sastoji od *object petit a*, kao proizvoda koji putem konstrukcije fantazme pomoću reklama obećava susret s *jouissance*, obećava nam ispunjenje za izgubljeni *jouissance* (Stavrakakis 2006: 92).

a "potrošačka kultura bila je podložna ideji da svakodnevni život može i treba biti moderan", što je jačalo potrošačku želju (Slater, 1997: 12).

Također, upravo u ovom razdoblju američke banke započinju s poslovnom politikom odobravanja potrošačkih kredita s otplatom na obroke (Hromadžić, 2012: 48), što u potpunosti mijenja modernu ekonomiju, sam pogled na potrošnju i stvara pretpostavke za razvoj ekonomije bazirane na paradigmi duga.

U temelju ove potrošačke filozofije nalazi se nova strategija – prodati najveću količinu proizvoda uz slabiju maržu, a profit se postiže sniženjem prodajne cijene čime se teži masovnom kupovanju, odnosno demokratizaciji tržišnih dobara (Lipovetsky, 2008: 16). Time se otvorio put drugom ciklusu razvoja potrošačkog društva.

Druga faza svoj početak nalazi u poslijeratnom razdoblju, a glavna obilježja su ekonomski rast i promjene povezane s načinom proizvodnje, gdje na snagu stupa fordovsko-tejloristički model. Fordovsko – tejloristička proizvodnja stvara velike količine standardiziranih proizvoda za tržišta masovne potrošnje. Takav model postaje nova regulacija ekonomije i proizvodnje te savršen primjer društva masovne potrošnje (Lipovetsky, 2008: 18-19). Fordizam je postao nova ekonomska politika u kojem je dominantna masovna proizvodnja na tekućoj traci uz povećanje podjele rada, standardizacije što u konačnici dovodi do snižavanja cijene krajnjeg proizvoda. Ovaj način predstavlja proizvodnu revoluciju, u kojoj masovna serijska proizvodnja i zamjena manufakture velikim brojem nekvalificiranih industrijskih radnika, stvara jezgru za podizanje produktivnosti i akumulaciju kapitala (Hromadžić, 2008: 25). Osnova na kojem počiva fordistička ekonomska politika jest svjesnost da masovna proizvodnja znači masovnu potrošnju. Sukladno tomu, temeljna vizija bila je proizvoditi proizvode koje će si moći priuštiti radnici koji ih i proizvode, te time radnik, proizvođač i potrošač postaju jedno (Hromadžić, 2008: 28).

Osim promjena u ekonomskoj i tržišnoj relaciji dolazi do promjena u industrijskoj proizvodnji, koje su objedinjene pod nazivom tejlorizam³ i koji označava uvođenje novih tehnika u tvorničku proizvodnju preko modela tekuće trake (Hromadžić, 2008: 28).

Tekuća traka omogućava discipliniranje u proizvodnom procesu jer se proizvodnja razdvaja na niz pojedinačnih aktivnosti pri čemu svaki radnik postaje zadužen za određenu aktivnost (Hromadžić, 2008: 28). Ovakav način proizvodnje dovodi do desubjektivacije i

³Tejlorizam (taylorizam), sustav organizacije rada nazvan po američkom inženjeru W. F. Tayloru; cilj mu je postizanje maksimalne proizvodnosti rada i maksimalnoga profita. Definicija preuzeta sa: <http://www.hrleksikon.info/definicija/tejlorizam.html> 18.10.2016

otuđenja radnika od proizvoda rada, a discipliniranje u proizvodnji dovodi do discipliniranja i zapravo "odgajanja" potrošača – proizvođača.

Druga faza razvila je i nove načine potrošnje uvodeći potrošačko kreditiranje i odgodu plaćanja, čime se omogućilo proširenje potrošnje, stavljajući svima na raspolaganje proizvode "društva obilja" – automobil, televiziju, kućanske aparate. Ono što je obilježilo ovu fazu je promjena organizacije proizvodnje čineći glavne strategije zasnovane na specijalizaciji, standardizaciji, repetitivnosti i tekućim trakama, čime se postiže brza izrada proizvoda u velikim količinama (Lipovetsky, 2008: 19).

U ovom razdoblju dolazi do cvjetanja društva masovne potrošnje i podizanja životnog standarda. Potiče se potrošačka želja, gradi se euforija oko čina potrošnje, i sve upućuje na potrošnju i ispoljavanje duboko potisnutih želja, a stare tradicionalne vrijednosti poput štednje, dužnosti, odgađanja i potiskivanja želja nestaju. Potiče se kreditiranje kako bi se potrošačke želje mogle ostvariti istog trena, pretvarajući konačno potrošnju u stil života, upotrebu koja obilježava stanje društva (Lipovetsky, 2008: 21).

Tradicionalne vrijednosti u ovoj su se fazi konačno odbacile stoga ona predstavlja svojevrsnu revoluciju u doživljaju svijeta i normi čime dolazi do ulaska hedonističkih užitaka, proširenjem koncepta svakodnevnog života i slobodnog vremena koje je sve više obilježeno potrošnjom i potrošačkim dobrima, pripremajući nas za potpunu uronjenost u potrošnju u sljedećoj fazi razvoja.

Kroz ovo razdoblje naziru se obrisi života na dug, odgode plaćanja i potrošnje kao imperativa života koji će svoj zamah dobiti u trećoj fazi razvoja potrošačkog društva, koja danas obilježava sve aspekte društvenog života na Zapadu.

Od kraja 1970-ih godina do danas dolazi razdoblje koje Lipovetsky naziva "epohom hiperpotrošnje" a čija su glavna obilježja subjektivnost, te medijalizirana i individualistička potrošačka praksa koja je poticana zajedno s usponom liberalnih društava.

U ovom razdoblju značajno opada potražnja za masovnim proizvodima te je povećana potražnja za specijaliziranim i diferenciranim robama i uslugama, što dovodi do stvaranja dinamične i fleksibilne proizvodnje (Hromadžić, 2008: 29). Potrošnja dobiva na subjektivnoj važnosti, ona određuje identitet pojedinca, a kroz predmete koje kupujemo otkrivamo sebstvo (Lipovetsky, 2008: 27). Potrošačka roba postala je ključna oznaka za način na koji gradimo vlastiti identitet, društvene vrijednosti, životni stil i status. "Možemo zaključiti da je potrošačka kultura postala povlašteni medij za posredovanje identiteta i statusa u posttradicionalnom društvu (Slater 2004: 30 prema Čolić: 2008: 960)".

Nadalje, osim što se identitet sve više oblikuje na tržištu, i sam društveni status i značenje identiteta postalo je fleksibilno i podložno promjenama, što ga čini idealnim za tržišno pregovaranje.

U razdoblju hiperpotrošnje dolazi do emocionalne potrošnje, proizvodi se više ne kupuju radi dokazivanja društvene moći već radi individualnih potreba i želja. "Za razliku od tradicionalnog marketinga, koji je isticao racionalne argumente i funkcionalnu dimenziju proizvoda, sada mnoge marke igraju na kartu osjetilnosti i osjećajnosti, "korijena" i nostalgije" (Lipovetsky, 2008: 27). Iako Lipovetsky o emocionalnoj potrošnji i osjetilnom marketingu piše pozitivno, kao o načinu diferencijacije proizvoda i "osjetilnoj i emocionalnoj pustolovini hiperpotrošača", ovim se načinom potrošnja usmjerava na dio koji ljudi najteže, ili gotovo nemoguće kontroliraju – emocije i iracionalno, čime postaju više nego ikad podložni marketinško – oglašavačkoj mašineriji.

Hiperpotrošnja je odrednica treće faze potrošačkog kapitalizma, kojeg osim novih načine potrošnje, čine i novi načini funkcioniranja ekonomskih aktivnosti (Lipovetsky, 2008: 47). Bitan preokret u načinu funkcioniranja ekonomije je prevladavanje potražnje, koja upravlja tržištem, te također globalizacija tržišta i stvaranje multinacionalnih kompanija. Jedno od bitnih promjena u globalnom industrijsko – proizvodnom sustavu je širenje kapitalizma na područja komodifikacije društvenih, kreativnih i ljudskih aktivnosti koja nisu bila primaran interes u ranijim fazama razvoja potrošačkog kapitalizma. "Svjedočimo svojevrsnoj apsorpciji, usisavanju, svih potencijalnosti stvarne mogućnosti promjene postojećeg političko – ekonomskog, socijalnog i općedruštvenog sustava" (Hromadžić, 2008: 30).

Apsorpcija svih dijelova općedruštvenog sustava pod okrilje kapitala vodi do novih odnosa u društvu, a ove društveno – ekonomske promjene prema različitim autorima imaju različite nazive "superindustrijsko društvo", "postburžujsko društvo", "postkapitalističko društvo" i druge, a općeprihvaćeni termin postao je "postindustrijsko društvo" skovan od strane američkog sociologa Daniela Bella (Hromadžić, 2008: 31).

Ako se za drugu fazu i masovno društvo veže tekuća vrpca i fordizam kao društveno – ekonomski sustav, u postindustrijalističkom društvu proizvodno – produkcijski proces se mijenja i poznat je pod nazivom tojotizam. Jasno, time se aludira na poznatu japansku automobilsku korporaciju Toyota gdje termin *just in time* postaje označitelj za postfordističke proizvodne mehanizme, a ključna razlika je promjena u načinu proizvodno – produkcijskog procesa (Hromadžić, 2008: 31).

Tojotizam, za razliku od fordizma, uvodi smjer proizvodnje od kupca (njegovih želja i interesa) prema proizvođaču koji proizvodi specifično zahtijevane proizvode, te time postiže decentralizaciju proizvodnog procesa, gdje proizvodni sustav djeluje na principu mreže. (Hromadžić, 2008: 32). Mreža, kao osnovno obilježje cirkulacije procesa proizvodnje u postfordističko doba poklapa se s nevjerojatnim razvojem Interneta i drugim globalnim društvenim platformama koje zauzimaju centralno mjesto u "produkciji" gospodarskih, društvenih i kulturnih vrijednosti postindustrijskog ili postfordističkog društva (Hromadžić, 2008: 33-34). Postfordistička ekonomija obilježena je pojačanom produkcijom nematerijalnih, informacijskih i virtualiziranih usluga, pri čemu je nematerijalni rad dobro koje se prodaje, a time klasična industrijska radna snaga postaje sve manje potrebna. "U postfordističkom proizvodnom procesu karakteristični su tzv. "bijeli ovratnici", dominacija uslužnih djelatnosti, komunikacijsko – informacijske usluge, "društvo znanja", djelatnosti vezane uz zabavu i sl., odnosno terciarni ekonomski sektor, a relevantno je da se oni ne isključuju s "plavim ovratnicima (industrijskim radnicima)" jer su vezani za istu matricu pojavnosti (Hromadžić, 2008: 35-36).

Fenomen prekarnog rada jedan je od problema koji dolazi s usponom postfordističke proizvodnje te fleksibilnosti i nadmoći kapitala u društvu. Pod tim se terminom podrazumijevaju složene promjene u poziciji radnika o njihova rada koje dovode do situacije trajne radne i životne nesigurnosti i sve veće nezaposlenosti. "Nekadašnji tvornički radnik, zamijenjen je prekarim radnikom postindustrijskog globalnog kapitalizma, čija je egzistencija svedena na trajnu nesigurnost" (Hromadžić, 2008: 36).

Razvoj i širenje neoliberalnog kapitalističkog sustava poklapa se s razvojem postfordističkog društva, gdje neoliberalna ekonomija prevladava kroz dominaciju ekonomskog – tržišnog nad svim ostalim društvenim principima (Hromadžić, 2008: 37). Rezultat svega je rastuća moć velikih multinacionalnih kompanija i transnacionalnih organizacija poput Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije, koje postaju najrelevantniji politički subjekti, i čiji je utjecaj na zapadne vlade sve značajniji, što možemo jasno uvidjeti kroz utjecaj banaka i multinacionalnih korporacija na funkcioniranje tržišta, država i društva.

Najjasniji primjer je nedavna svjetska ekonomska kriza, koja je pokazala kako su sva područja društvenog i individualnog života podređena u skladu s načelima ekonomskih institucija. Dubokom povezanošću banaka i države ostvaruje se kontrola tržišta, društva i građana, što ću kao jednu od ključnih postavki funkcioniranja današnjeg "dužničkog" društva detaljno objasniti u narednim poglavljima.

2.3. Potrošačko društvo u Hrvatskoj

S obzirom na to da kroz rad razvijam tezu o ekonomiji duga na kojoj počiva današnje društvo, a posebice ću se osvrnuti na dug u Hrvatskoj, smatram kako je potrebno razložiti razvoj i značaj potrošačkog društva u Hrvatskoj.

Potrošačka kultura može se u Hrvatskoj pronaći još u devetnaestom stoljeću, no uistinu potrošačko društvo nije se razvilo prije druge polovice dvadesetog stoljeća (Duda, 2014: 18). Razvoj potrošačkog društva u Hrvatskoj veže se uz gospodarski uzlet nakon Drugog svjetskog rata, koji je postojao ne samo u Hrvatskoj i tadašnjoj Jugoslaviji već u cijeloj Europi koja je doživljavala svoje zlatno doba od 1947.-1975. (Duda, 2005: 371). Gospodarski napredak u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji stvaran je kroz imperativ modernizacije, industrijalizacije, i boljih životnih uvjeta za sve, a posebno za radničku klasu. "S velikom se sigurnošću može reći da je hrvatsko društvo šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih bilo potrošačko: postojala je izražena želja za novim, kupljeni proizvodi pa tako i trajna potrošna dobra, postajali su statusnim simbolima, a krediti i obročno plaćanje olakšavali su kupnju" (Duda, 2005: 373-374). Okolnosti za rast potrošačkog društva bile su pozitivne jer je pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina zabilježen najdulji pozitivni razvoj Hrvatske, s prosječnim porastom BDP⁴-a od 6.7 posto (Družić i Tica, 2003., 96-97 prema Duda, 2013: 86).

Jugoslavensko gospodarstvo doživjelo je ključno razdoblje od 1955.-1961., a simboličan početak rođenja potrošačkog društva može se označiti 1958. godinom, kada izlazi Program SKJ koji prihvaća određene ekonomske reforme i opravdava potrošnju i prikupljanje materijalnih dobara. Program Saveza komunista Jugoslavije težio je preobražavanju poljoprivrednog društva u suvremeno industrijsko društvo kroz poticanje "više razine životnog standarda, maksimalno zadovoljavanje osobnih i kolektivnih potreba ljudi i prihvaćanje privatnog vlasništva građana nad raznim predmetima potrošnje i upotrebe" (Program, 1965., 30, 53, 128 prema Duda, 2013: 85). Savez komunista Jugoslavije morao je pronaći balans između nepristajanja na potpuno zapadni model tržišnog kapitalizma te isto tako nepristajanja na potpuno socijalističko društvo koje diktira tržišne potrebe.⁵

⁴Bruto domaći proizvod (BDP) –je makro ekonomski indikator koji pokazuje vrijednost finalnih dobara i usluga proizvedenih u zemlji tijekom dane godine, izraženo u novčanim jedinicama Preuzeto sa: https://hr.wikipedia.org/wiki/Bruto_doma%C4%87i_proizvod 18.10.2016

⁵Potpuno socijalističko gospodarstvo temelji se na planskoj ekonomiji u kojoj vlast određuje proizvode na tržištu i samu aktivnost tržišta, odnosno iz jednog se centra odlučuje u ime društva. Preuzeto sa: <http://www.sarovic.com/socijalizam.htm> 7.11.2016

Iz toga se iznjedrio gospodarski sustav nazvan tržišni socijalizam, a taj je specifikum svrstao Jugoslaviju u pokret nesvrstanih zemalja koji je primarno obilježen ne priklanjanjem niti jednom od dva velika bloka razvijenih tijekom perioda hladnog rata. Može se reći kako je Jugoslavija odabrala "treći put" u organizaciji proizvodnje i tržišta, tako da su proizvodni modeli organizirani po vlastitom modelu. Hrvatska, odnosno Jugoslavija, predstavlja primjer više ili manje uspješnog modela konzumerističkog socijalizma.

Međutim, napadanje potrošačkog i snobovskog mentaliteta, nesocijalističkog i malograđanskog ponašanja, bilo je uobičajeno u tijelima Saveza komunista, ali tolerirala se osobna potrošnja kao posljedica vlastitog rada, kao i potrošnja države koja ubrzava napredak gospodarstva (Duda, 2013: 87). Time se stvarao osjetno bolji život, a takav je sustav shvaćen kao prijelazna faza prema budućem komunističkom društvu, a društvo je ubrzano moralo stvarati bogatstvo kako bi što prije postalo komunističkim, čime bi komunizam ukinuo konzumerizam (Duda, 2013: 88). Sukladno tome, nije bilo nikakvih prepreka razvoju svih zapadnih odlika potrošačkog društva - marketinga, oglašavanja, tijela za zaštitu potrošača, robnih kuća, samoposluga.

"Domaća potrošačka revolucija imala je ograničenja (...) koja su se oslobađala pomoću svojih ispušnih ventila - potrošačkih kredita i obročne otplate, igrama na sreću, zarade po modelu *Zimmerfrei*, od kraja šezdesetih kreditne kartice, od početka osamdesetih čekovi i čekovi na poček, a krajem istog desetljeća bescarinske prodavaonice ili duty free shopovi" (Duda, 2013: 88). Izrazit ispušni ventil svakako je bilo toleriranje sive ekonomije, i kupovanja u inozemstvu, gdje se nabavljalo sve čega u zemlji nema. U tome prednjači Trst kao magičan grad, u kojem je šoping posao kulturna praksa, svojevrsno obilježje specifičnog sustava tržišnog socijalizma. Domaća baza i inozemna nadgradnja činile su hrvatsku i jugoslavensku potrošačku kulturu zanimljivom mješavinom između osjećaja potrošačke frustracije i zadovoljstva (Duda, 2013: 89). No, tijekom sedamdesetih i posebice osamdesetih na naplatu je došao cjelokupni temelj velikog razvoja Jugoslavenskog gospodarstva – vanjsko zaduživanje. Tijekom sedamdesetih proizvodnja i potrošnja bile su iznad objektivnih mogućnosti, a sav je rast bio temeljen na sredstvima iz inozemstva koja su prelazila kreditnu sposobnost zemlje, gospodarstva i stanovništva (Duda, 2014: 27). Sama specifičnost Jugoslavije kao poluliberalnog oblika socijalizma koji je kombinirao elemente planskog gospodarstva i kapitalističkih ekonomija predstavlja izazov za upravljanje.

Zajmovi uzeti u prethodnom desetljeću, u dogovoru s MMF-om i Svjetskom bankom dolaze na naplatu⁶, te se Jugoslavija osim s rastućim dugovima borila i s inflacijom, smanjenom proizvodnjom i prilagodbom na stranim tržištima (Ivčić, Nekić i Račić, 2014: 11). MMF je nastavio postavljati nove zahtjeve za daljnja zaduživanja koja su savezne vlade⁷ redom pokušavale provesti u djelo. Nova zaduživanja i mjere štednje propisane od strane MMF-a izazvala su bujicu nezadovoljstva među radničkom klasom kao reakcija na konstantu krizu u Jugoslaviji (Ivčić, Nekić i Račić, 2014: 11-12). Uslijed takve ekonomske politike Jugoslavije broj radnika u štrajku od 1980-ih je rastao, a štrajkovi su kulminaciju dosegli 1988. godine. (Ivčić, Nekić i Račić, 2014: 13). Te godine je Jugoslaviju pogodio neviđen broj štrajkova i općeg nezadovoljstva stanjem u državi, koji se očitovao kroz javnu sferu, te se znakovito može reći da oni označavaju konačan udarac cjelokupnom sustavu, čiji je krah uslijedio ubrzo.

Od posebnog je značaja 1980. godina kada je umro Josip Broz Tito, te se to može nazvati političkom i gospodarskom razdjelnicom titovskog i posttitovskog socijalizma. Od tada se otvoreno može govoriti o krizi, ne samo ekonomskoj, već o krizi cjelokupnog sustava u dimenzijama politike i društva, čiji su glavni krivci inertni političari, neskloni promjenama i stabilizaciji društva, te kreditno zaduživanje zemlje. Takva je kriza vodila i prema cjelokupnom raspadu tržišnog socijalizma i države Jugoslavije.

Priča o nastanku hrvatskog potrošačkog društva i financijske industrije ne odudara od puta svih bivših socijalističkih zemalja istočne i srednje Europe (Burić, 2013: 111). Transformaciju iz socijalističkog upravljanja u kapitalistički sustav dolazi kroz šok terapiju – brz prijelaz u kapitalizam, liberalizaciju i deregulaciju⁸ tržišta, te privatizaciju javnog sektora što je u Hrvatskoj bilo popraćeno ekstremnim malverzacijama, prodajom i restrukturiranjem javnog u privatno vlasništvo. Osim navedenog, gospodarski razvoj kočile su i velike ratne štete od 37,1 milijardi dolara, te je tako tranzicija imala negativne posljedice prema stanovništvu koje je postajalo sve siromašnije, dok su korupcija i kriminal postajali sve bogatiji.

⁶1979. godine su dosegli 19,3 milijarde američkih dolara (Woodward, 2009 prema Ivčić, Nekić i Račić, 2014: 11).

⁷ Savezna vlada predstavljala je izvršnu vlast SFRJ, a u razdoblju od 1977. do 1991. predsjedavali su Veselin Đuranović, Milka Planinc, Branko Mikulić i Ante Marković (Ivčić, Nekić i Račić, 2014: 11).

⁸Deregulacija - napuštanje propisa i drugih mjera državne regulacije gospodarske aktivnosti i ostavljanje gospodarskim subjektima više slobode u inicijativi, organizaciji i načinu poslovanja. Preuzeto sa: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=14653> 18.10.2016

Od 1993. Hrvatska počinje suradnju s MMF⁹-om, a 1994. dobiva prve zajmove Svjetske banke što je djelomično olakšalo gospodarsku situaciju, ali i vodilo u zaduživanja države, koja su u konačnici pala na leđa građana.¹⁰ Trend gospodarskog rasta, ali i zaduživanja trajao je do 2008., kada je došlo do pada, uzrokovanih svjetskom recesijom i krizom bankarskog sustava.

Potrošačkim društvom u Hrvatskoj danas detaljnije ću se baviti u narednim poglavljima rada, gdje ću pri tome posebnu pozornost obratiti na zaduživanje građana i države, i to kroz primjer kredita u francima.

⁹Međunarodni Monetarni Fond (eng. *International Monetary Fund-IMF*) utemeljen je na Konferenciji u Bretton Woodsu 1944. Sjedište Fonda je u Washingtonu. U Fond je učlanjena 151 država, a Hrvatska je članica Fonda od 1992. Fond je osnovan s ciljem da: upravlja pravilima ponašanja u vezi s politikom valutnih tečajeva, konvertibilnosti valuta i plaćanja vezanih uz transakcije na tekućoj bilanci; osigura sredstva zemljama članicama tako da se mogu pridržavati pravila ponašanja dok ispravljaju ili pokušavaju izbjeći neravnotežu u platnoj bilanci i utemelji instituciju u kojoj se države mogu savjetovati i surađivati na međunarodnim monetarnim pitanjima.

Preuzeto sa: http://www.poslovni.hr/leksikon/meunarodni-monetarni-fond-mmf-1375_18.10.2016

¹⁰ Podaci preuzeti sa: <http://www.croatia.eu/article.php?lang=1&id=31> 18.10.2016

3. NEOLIBERALIZAM

Kako bi mogla objasniti tezu o dugu kao osnovi na kojoj funkcionira današnje potrošačko društvo i cjelokupnu ekonomiju duga, nužno je dobro razumjeti njegov korijen, a to je neoliberalni sustav.

Neoliberalni kapitalistički model funkcioniranja u današnjem društvu prevladava nad svim društvenim principima, jer zakon tržišta i ekonomije određuje funkcioniranje svih ostalih društvenih cjelina. Zapravo, ono što se događa u današnjem sustavu jest komodifikacija tržišta, odnosno podvrgavanje svih tradicionalnih društvenih vrijednosti tržišnim principima, i njegovim trajnim ciljem, profitom (Hromadžić, 2011: 212). "Ideologiji neoliberalizma uspjelo je logiku tržišnih principa djelovanja u znatnoj mjeri prenijeti i na druga polja međuljudskih odnosa koja nisu primarno tržišno - ekonomski i profitno – interesno određena" (Hromadžić, 2008: 41). Ono što čini sukus neoliberalizma je slobodna trgovina, ekonomski rast, deregulacija, privatizacija i globalno širenje korporativne moći, što čini neoliberalizam moćnom ideologijom gdje se tržište i njegova načela postavljaju kao rješenje svih problema (Čolić, 2013: 18). Srž neoliberalizma je sumnja u klasičnu socijalnu državu i njezinu učinkovitost te umjesto toga nudi privatizacijske prakse korporativne države i moć privatnog kapitala koji stvaraju tržišno gospodarstvo i liberalnu demokraciju (Hromadžić, 2013: 42). Interesi kapitala su samim time na prvom mjestu, posebice moćnog korporativnog kapitala, čineći time bogatijima one ionako već bogate pojedince koji su na rukovodećim pozicijama, a poziciju radnika ostavlja u rukama tržišta. Ono što je očito jest da ideja neoliberalizma o samoregulirajućem tržištu predstavlja isključivo ideologijsku potku, jer slobodna tržišta ne mogu postojati kao cilj sam po sebi, već jedino kao sredstvo.

Kako bi dublje razradila problematiku neoliberalnog sustava koristit ću se teorijom Davida Harveya i njegovom knjigom *Kratka povijest neoliberalizma*. Prema Harveyu (2013: 8) neoliberalizam predstavlja teoriju političko – ekonomskih praksi koje zagovaraju individualističke prakse unutar slobodnog tržišta i slobodne trgovine, a uloga države je u očuvanju prikladnog institucionalnog okvira za takav razvoj. Od sedamdesetih godina 20. stoljeća nadalje događa se ekonomski zaokret prema neoliberalizmu, prvenstveno kroz politike Ronalda Regana i Margaret Tacher. Gotovo sve države, od novonastalih nakon raspada SSSR-a do država socijalne demokracije (poput Škotske i Novog Zelanda) prihvatile su prakse neoliberalizma poput deregulacije, privatizacije i smanjenja moći države (Harvey, 2013: 8-9).

Neoliberalizam je tako postao hegemonijski¹¹ diskurs političko – ekonomskih praksi. On ima dalekosežne učinke na način razmišljanja, do te mjere da postaje zdravorazumski model kroz koji mnogi od nas interpretiraju, žive i poimaju svijet (Harvey, 2013: 9). Sam neoliberalni začetak leži na zdravorazumskim pojmovima individualne slobode i dostojanstva, pojmovima koji sežu do Francuske revolucije, a ovi snažni ideali, koji posjeduju važnu konotaciju, ugroženi su kroz sve druge sustave poput diktatura, komunizma, ali i kroz svaki oblik državne intervencije (Harvey, 2013: 11).

Kako bi shvatili razvoj neoliberalizma u teoriji i praksi, trebamo se vratiti prema političkoj i ekonomskoj situaciji i odnosima nakon Drugog svjetskog rata. Ako se željelo osigurati mir i socijalnu stabilnost unutar i među državama, trebalo je iznaći odgovarajuću kombinaciju države, tržišta i demokracije (Harvey, 2013: 15-16). Tako su s ciljem stabilizacije međunarodnih odnosa osnovane institucije poput UN-a, Svjetske banke, MMF-a koje su izmijenile svjetski poredak. Zajednička okosnica svih državnih oblika bilo je prihvaćanje državne moći u svrhu intervencije i kontrole tržišnih procesa s ciljem ekonomskog rasta i dobrobiti građana. Ovakav oblik političko – ekonomske organizacije danas se naziva "uklopljeni liberalizam" (*embedded liberalism*), gdje su se tržišni procesi i aktivnosti regulirali kroz državnu intervenciju. Takva je vrsta liberalizma tijekom 1950-ih i 1960-ih polučila veliki ekonomski rast, posebice u naprednim kapitalističkim zemljama, što je uvelike ovisilo i o vanjskoj politici SAD-a¹². No, krajem 1960-ih dolazi do prvih znakova krize ovog sistema, kroz rast nezaposlenosti i inflacije, a kriza je trajala veći dio 1970-ih. Sustav fiksnih tečajeva je napušten, a zlato više nije bilo u funkciji materijalnog temelja međunarodnog novca te je tečajevima dozvoljeno da plutaju (Harvey, 2013: 18). Stoga, bilo je izvjesno kako ovakav model nije davao rezultate i bilo je potrebno pronaći alternativu.

Kako se i zašto upravo neoliberalizam nametnuo kao rješenje za ovu krizu, zahtjeva kompleksnu analizu. No, prema Harveyu, jedan element u toj tranziciji zaslužuje posebnu pažnju. Činjenica je da je kriza akumulacije kapitala pogodila sve razine društva, a posebno je jako nezadovoljstvo bilo rasprostranjeno među radničkim pokretima, te su komunističke i

¹¹Hegemonija je filozofsko-sociološki koncept koji se vezuje uz talijanskog marksista Antonija Gramscija. Hegemonija označava sredstvo putem kojeg se održava kapitalistički sustav, gdje vladavina više nije garantirana isključivo sredstvima prisile već prvenstveno zdravorazumskim legitimitetom te vladavine koji se proizvodi u sferi građana. Legitimitet osigurava političku moć, a institucije poput medija, obrazovanja, obitelji generiraju određena znanja, prakse i vrijednosti kojima legitimiraju institucije državnog kapitalističkog aparata. Definicija preuzeta sa <https://en.wikipedia.org/wiki/Hegemony> 15.11.2016

¹²Prije svega, SAD-e je dopustio slobodno otjecanje dolara preko svojih granica, kako bi dolar postao globalna rezervna valuta, vezujući ga uz konvertibilnost u zlato po fiksnoj cijeni (Harvey, 2013: 16-17). Također, SAD-e je spremno prihvatio trgovinske deficite s ostatkom svijeta i apsorbirao sav eventualni višak proizvodnje (Harvey, 2013: 16-17).

socijalističke stranke u tom su periodu rasle ili čak preuzimale vlast, i predlagale radikalne reforme.

"U tom smislu postojala je jasna politička prijetnja za ekonomske elite i vladajuće klase svugdje u svijetu, kako u naprednim kapitalističkim zemljama (poput Italije, Francuske, Španjolske i Portugala) tako i u mnogim zemljama u razvoju (poput Čilea, Meksika i Argentine)" (Harvey, 2013: 19). Više klase morale su djelovati ako su se željele zaštititi od političkog i ekonomskog nestanka, a državni udar u Čileu, potpomognut višim klasama i SAD-om, pružao je rješenje.¹³ Eksperiment s neoliberalizmom pokazao se iznimno uspješnim za distribuciju i akumulaciju kapitala u rukama vladajuće manjine. Jasan pokazatelj je rast postotka udjela u nacionalnom dohotku gornjih 1% na dohodovnoj ljestvici u SAD-u. Nakon implementacije neoliberalnih praksi kasnih 1970-ih, do kraja stoljeća dosegnuo je rast od 15%, dok je odnos prosječne plaće radnika u odnosu na plaću vodećih menadžera porastao od omjera 30: 1 1970. godine na gotovo 500 : 1 2000. godine (Harvey, 2013: 21-22). Ako promotrimo situaciju u drugim državama neoliberalnog modela, primijetit ćemo iste nejednakosti u vidu akumulacije kapitala i moći¹⁴. Prema tome, neoliberalne ideje u teoriji i stvarne prakse implementacije neoliberalizma ostavljaju prostora za zaključak kako je zaokret prema neoliberalizaciji politički projekt s ciljem ponovne uspostave moći i bogatstva ekonomskih elita (Harvey, 2013: 24).

Suvremene neoliberalne ideje gradile su se oko neoklasične ekonomske teorije čiji su najpoznatiji predstavnici Friedrich von Hayek, Michael Polanyi te Milton Friedman. Zahvaljujući snažnoj financijskoj i političkoj potpori moćnih bogatih pojedinaca i korporacijskih lidera, koji su se suprotstavljali svim vrstama državne intervencije, ideje neoliberalnih teoretičara dobile su priliku za praktičnu primjenu. Na državnoj razini dominacija neoliberalnih politika zbilja se u SAD-u i Velikoj Britaniji 1979. godine (Harvey, 2013: 27). U svibnju te godine Margaret Thatcher u Velikoj Britaniji izabrana je na čelo Velike Britanije, dok

¹³Prvi povijesni eksperiment stvaranja neoliberalne države zbio se u Čileu nakon Pinochetova državnog udara na "mali jedanaesti rujna" 1973. godine (gotovo do u dan točno trideset godina prije Bremerove najave instaliranja istog neoliberalnog režima u Iraku) (Harvey, 2013: 13). "Državni udar protiv demokratski izabrane vlade Salvadora Allendea pokrenula je lokalna poslovna elita, ugrožena Aleedeovim usmjeravanjem države prema socijalizmu. Američke korporacije, CIA i državni tajnik vlade SAD-a Henry Kissinger, državni su udar podržali" (Harvey, 2013: 13-14). Pinochet je tražio način da posustalu ekonomiju ponovno oživi, te je u vladu doveo neoliberalne ekonomiste, sljedbenike neoliberalnih teorija Milтона Friedmana, čiji je prvi zadatak bio dogovor zajmova s MMF-om. U suradnji s MMF-om restrukturirali su ekonomiju prema neoliberalnim načelima, privatizirali su javnu imovnu, prirodne resurse, socijalnu skrb i poticali strana ulaganja i slobodnu trgovinu, što je dovelo do rasta ekonomije i akumulacije kapitala u rukama vladajuće elite i stranih investitora (Harvey, 2013: 14). Tako je eksperiment s neoliberalizmom na periferiji postao model za politiku u centru.

¹⁴Gornjih jedan posto na dohodovnoj ljestvici u Velikoj Britaniji udvostručio je svoj udio u nacionalnom dohotku sa 6,5 % na 13% 1982.; u Rusiji se nakon neoliberalne "šok – terapije" 1990-ih pojavila moćna oligarhija, a isto se dogodilo i u Kini nakon neoliberalnih mjera (Harvey, 2013: 22).

nakon nje na vodeću poziciju u SAD-u dolazi Ronald Regan, čije politike predstavljaju početak otvorenog prakticanja neoliberalizma. "Upravo je Margaret Thatcher nekim svojim stavovima poput onog da "nema alternative" ili da "ne postoji nešto poput društva, postoje samo pojedinačni muškarci i žene", zacrtala prepoznatljive konture ideologije neoliberalizma" (Hromadžić, 2008: 44). Njihove politike predstavljaju okosnicu neoliberalizma – privatizacija poduzeća u javnom vlasništvu, smanjenje poreza (korporacijskih poreza i poreza na dohodak¹⁵), poticanje poduzetničke inicijative, tržišna sloboda, sukob sa sindikatima i udruženjima radnika te općenito povijesno kretanje prema vraćanju ekonomske moći višim klasama (Harvey, 2013: 27-30).

Očita je činjenica da neoliberalni sustav služi isključivo osobnim interesima globalne elite koja nadzire velike multinacionalne korporacije i svjetske financijske institucije (Stiglitz, 2004.; Fox, 2001.; Wallerstein, 1986.; Ziegler, 2007 prema Čolić 2008: 966.). Velike multinacionalne korporacije i svjetske financijske institucije kroz neoliberalni sustav postaju slobodne od regulatornih ograničenja. Neoliberalizacija tako postaje označitelj financijalizacije svega, a financijski sektor drži moć nad svim ostalim područjima života.

3.1. Neoliberalna država

Uloga neoliberalne države u teoriji i praksi uvelike se razlikuju. U teoriji, neoliberalna država služi za održavanje institucionalnih okvira slobodnog tržišta, slobodne trgovine i snažnog individualizma u društvu, čuvajući slobodu individue pod svaku cijenu. Neoliberalna država treba težiti slobodnoj mobilnosti kapitala među sektorima, regijama i državama, a slobodan tok robe i kapitala treba biti prioritet države. Privatno gospodarstvo i privatne poduzetničke inicijative smatraju se pokretačem inovacija i stjecanjem bogatstva u društvu, a rast produktivnosti osigurava veći životni standard svakog pojedinca (Harvey, 2013: 67). Također, neoliberalna teorija smatra kako će slobodno tržište i trgovina pridonijeti ukidanju siromaštva (domaćeg i globalnog) putem *trickle – down*¹⁶ procesa ("kapanja" bogatstva nadolje), te se svaki pojedinac drži odgovornim za vlastite postupke i dobrobit u pogledu socijalne zaštite, zdravstva i mirovina (Harvey, 2013: 67).

¹⁵Stopa poreza na dohodak za fizičke osobe smanjena je sa 70 na 28 posto, što je ušlo u anale kao "najveće smanjenje poreza u povijest" (Harvey, 2013: 30).

¹⁶ Koncept "trickle – down" ekonomije ili ekonomije kapanja osmislili su neoliberalni ekonomisti kao odgovor na sve veće socio – ekonomske nejednakosti. Prema toj teoriji dugoročno blagostanje predviđa se svima nakon što prođu tešku i bolnu prilagodbu globalnim procesima. Bogatstvo koje sada uživaju viši slojevi doći će tzv. "kapanjem" do nižih slojeva kroz mehanizme slobodnog tržišta (Vidović, 2006: 139).

No, u praksi neoliberalni sustav prisiljen je na prilagodbu i različite primjene od mjesta do mjesta, stoga je teško pružiti cjelovitu sliku o neoliberalnoj državi danas.

U grubim crtama, ipak postoje neke zajedničke točke. Prije svega, državne prakse odlikuju se sistemskom pristranošću gdje se neke vrste državne intervencije uvelike podržavaju u korist određenih strana, primjerice europskih zemalja koje štite vlastitu poljoprivredu iz socijalnih i političkih razloga (Harvey, 2013: 73).

Nadalje, države u razvoju, koje su nakon pada komunističkog sustava prihvatile neoliberalizam, drže se neoliberalnih pravila koja potiču konkurenciju među poduzećima, slobodno tržište i trgovine, dok se drže intervencionističke politike pri jačanju vlastite proizvodnje kako bi bolje konkurirale na međunarodnom tržištu (Harvey, 2013: 73-74). No, države u razvoju bivaju uvučene u neoliberalne mjere kroz uvjetovanje članstva u vodećim svjetskim trgovačkim i financijskim institucijama (WTO i MMF). Uvjet za dobivanje članstva postaje otvaranje tržišta kapitala, što akumulaciju kapitala postavlja kao krajnji cilj neoliberalizma.

Kao što sam i ranije u radu spomenula, neoliberalni sustav donosi financijalizaciju svega, što se potvrđuje i u primjeru suvremene prakse suradnje neoliberalne države i financijskih institucija. "Neoliberalne države u pravilu podupiru difuziju utjecaja financijskih institucija deregulacijom, no pritom vrlo često jamče cjelovitost i solventnost tih institucija, ma kolika bila cijena" (Harvey, 2013: 75). Osnovna državna politika u neoliberalizmu postaje monetarizam, a novac centralni pokretač države. Dakle, u praksi to znači da država mora spašavati bankarski sustav i cjelokupni financijski sektor, čak i u slučajevima kada je kriza izazvana lošim odlukama unutar samog sustava.¹⁷ Što to znači za državu i njezine građane? To znači da je prioritet države postala jedino i isključivo stabilnost banaka i financijskih institucija, čije "grijehe" i loša poslovanja prašta država, dok najveću odgovornost i realni gubitak na globalnoj razini, snose građani i pojedinci, prvenstveno kroz smanjenje životnog standarda.

¹⁷Država je nebrojeno puta spasila bankarska poduzeća na rubu financijskog kolapsa, kao u slučaju američke krize štedionica 1987.-1988. koja je u krajnjoj liniji porezne obveznike stajala oko 150 milijardi dolara (Harvey, 2013: 75). Svjež primjer je svjetska financijska kriza koja je 2008. poprimila globalne razmjere nakon posljedica sloma sustava hipotekarnih kredita u SAD-u. Intervencijama država i spašavanjem banaka, koje su same stvorile krizu nelikvidnim i netransparentnim poslovanjem, spriječen je potpuni krah tržišta, te je samo krajem 2007. godine više od 180 milijardi dolara dano za ublažavanje financijskih napetosti. Podaci preuzeti sa: <http://www.poslovni.hr/trzista/kronologija-svjetske-financijske-krize-od-losih-hipotekarnih-kredita-do-gasenja-svjetskih-bankarskih-divova-16869> 15.11.2016

U konačnici, sav je teret krize pao na leđa građana, poreznih obveznika, koji i dan danas otplaćuju dugove banaka.

Spašavanje financijskih institucija putem državnih intervencija nije u skladu s neoliberalnom teorijom, jer bi loše investicije u pravilu trebale biti kažnjene gubicima za zajmodavca no, država štiti takve gubitke te umjesto njih plaćaju dužnici bez obzira na socijalne posljedice (Harvey, 2013: 76).

Također, dolazi do tendencija ka novim imperijalističkim praksama putem reguliranja financijskih obaveza država slabijeg statusa. Naime, države zemalja centra (poput SAD-a) uzimaju višak siromašnijih država (osobito zemljama Trećeg svijeta) kako bi podmirile gubitke vlastitih banaka, a takav se financijski mehanizam pokazao kao dobar način za restauraciju stare klasne moći viših klasa zapadnih država (Harvey, 2013: 76). Zemlje u razvoju posuđuju novac u inozemstvu uz važan uvjet da njihove države moraju raspolagati s dodatnim deviznim rezervama za pokrivanje tih istih zajmova, odnosno da te iste države moraju ulagati u američke državne obveznice¹⁸. Ono što čini ogromnu fluktuaciju kapitala u imperijalistički centar je razlika u kamatnoj stopi od 12% za posuđeni novac, dok je za novac u američkim riznicama 4% (Harvey, 2013: 76).

Smatram kako kroz ove primjere neoliberalizma u praksi možemo zaključiti kako je dug i veza između dužnika i vjerovnika mehanizam eksploatacije i dominacije na svakoj razini društva. Vrlo malen broj osoba i institucija koji se sastoji od MMF-a, ECB-a¹⁹, političara i moćne elite odlučuje u ime svih i stvara nove odnose moći na temelju ekonomije duga. Ono što je izravna posljedica neoliberalnih politika je produblјivanje duga države, prije svega na razini javnog duga, koji čini cijelo društvo zaduženim te privatnog duga pojedinca koji vodi do osobne prezaduženosti i života na dug. Dug je nov način formiranja pristanka, pokretač suvremene ekonomije i jezgra neoliberalne politike danas, što je jasno vidljivo kroz imperijalni odnos centra – periferije. Neoliberalna država omogućuje reprodukciju novih odnosa moći utemeljenih na dugu, a dug i ekonomija koja putem njega proizlazi postaje nova strategija neoliberalizma, što ću kao ključnu postavku detaljno objasniti u sljedećim poglavljima. Prije detaljne analize duga, trebamo se osvrnuti na fenomen financijskog kapitalizma koji je u bliskoj vezi s neoliberalnom državom.

¹⁸Državna obveznica (engl. treasurybond, treasurybill, njem. Schatzwechsel, Schatzobligation) je dužnički vrijednosni papir kojim se država kao izdavalac obvezuje da će u određenom roku vratiti pozajmljena sredstva uz određenu (fiksnu) kamatu. Državna obveznica jedan je od najsigurnijih vrijednosnih papira, jer za njezinu isplatu garantira država pa nije rijedak slučaj prodaje i preprodaje državnih obveznica od jednog nefinancijskog subjekta drugom ili banke drugim financijskim institucijama i nebankarskim subjektima. Stoga se i mogu koristiti kao instrument politike otvorenog tržišta, kojom centralna banka regulira ponudu novca na željenoj razini. Definicija preuzeta sa: <http://limun.hr/main.aspx?id=24464&Page=5>, 15.11.2016

¹⁹ ECB (European Central Bank) hrv. Europska Središnja Banka

3.2. Financijski kapitalizam

Uloga novca i financija u današnjem svijetu veća je nego ikada prije, a financije posebice utječu na funkcioniranje država danas. Neoliberalizam donosi financijalizaciju svega, što se potvrđuje kroz neoliberalnu državu i njezinu suradnju s financijskim institucijama. Stoga, neoliberalizam nije tek puka politička filozofija koja se ispostavila kao najbolja za današnje društvo već nova struktura političke moći koja se sastoji od praksi i strategija privatizacije, deregulacije i prevlasti tržišta i financija u društvu.

Nadalje, iz ovakvog neoliberalnog sustava proizašla je nova vrsta kapitalizma koja se može definirati kao financijski kapitalizam. "Financijski kapitalizam je željeni oblik suvremenog kapitalizma, koji je najbolje oruđe širenja i produblivanja tržišne ekonomije, spaja tržište i državu, ekonomiju i politiku, te je zato sublimacija njegovih ekonomsko-tehničkih, političko-ekonomskih i ideologijskih proturječja" (Kovač, 2009: 63). Financijalizacija znači da je uloga financija, financijskih tržišta i aktera u domaćim i stranim ekonomijama presudna (Epstein, 2005: 3 prema Sawyer, 2015: 9). Prema nekim autorima (Vercelli, 2014 prema Sawyer, 2015: 9) postoje dvije razvojne linije financijalizacije; prva se tiče druge polovine 19. stoljeća pa sve do 1929. kada dolazi do kraha Wall Streeta, a druga se odnosi na razdoblje od 1980-ih koja traje sve do danas, a pojavila se primarno u SAD-u i Velikoj Britaniji te kasnije u ostalim razvijenim kapitalističkim ekonomijama. Bujanje financijaliziranog kapitalizma razvija se sukladno s neoliberalizmom koji donosi opću financijalizaciju što se potvrđuje kroz osnovnu državnu politiku monetarizma, gdje novac postaje centralni pokretač države. Oblici financijalizacije se mogu sažeti kroz nekoliko osnovnih značajki: prije svega širenje financijskih tržišta, deregulacija financijskog sustava, rađanje čitavog niza novih financijskih institucija i usluga, dominacija financija nad industrijom, te općenita dominacija financija nad ostalim aspektima društva (Sawyer, 2015: 10).

Kako je došlo do razvoja ovakvog kapitalizma? Razvojnu liniju neoliberalizma spomenula sam u prethodnom poglavlju, no za slučaj financijskog kapitalizma bitna je odluka o odvajanju zlata od tečaja dolara, čime novac prestaje imati uporište u nečem "realnom", te sa svih aspekata postaje virtualan. Time se omogućio veliki financijski boom. Prije ovoga postojao je zlatni standard, koji je djelovao po načelu da se za tiskanje nove novčanice mora pronaći novo zlato, no uvođenjem dekretnog, ili *fiat* novca sva su ograničenja nestala i dolazi do razdoblja "slobodnog plutanja" valuta, koji se održao do danas (Sajter, 2009: 12).

Financije postaju osnovni princip funkcioniranja društva, a akumulacija profita događa se sve više kroz financijske kanale a ne kroz trgovinu i proizvodnju (Cvijanović i Kešljević, 2015: 171). U financijskom kapitalizmu, novac je iz svoje tehničke funkcije prešao u funkciju pokretača društva, što ću pokazati kroz primjer duga.

Također, posljednjih desetljeća došlo je do porasta institucionalnog vlasništva, kada financijske institucije počinju investirati u poduzeća i tako dovode do nove koncentracije vlasništva i moći, i u tome se rađa financijski kapitalizam (Kovač, 2009: 58). Time dolazi do financijskog monopola od strane malog broja institucija koje dominiraju svjetskom ekonomijom.²⁰

Nadalje, razvitak novih tehnologija i brz protok podataka donio je tehničko ovladavanje rizicima u bankarskom sustav do savršenstva, a sam sustav je na najvišoj razvojnoj razini dosad, no uz sve to globalna kriza raspršila je sve iluzije o sposobnosti neoliberalnog sustava kao rješenja za probleme (Fine, Lapavitsas, Pincus, 2001 prema Kovač, 2009: 44). Današnja struktura financijske ekonomije postala je prevladavajući oblik sadašnjeg gospodarstva, što znači da su novac i financije postali glavna okosnica. Ako je tomu tako onda se za suvremeno tržišno društvo može reći da je prešlo u oblik financijskog kapitalizma (Kovač, 2009. 58). Prema Susane Strange prevlast novca i financijskih institucija u današnjem društvu kombinira pet prevladavajući trendova: "inovacije na financijskim tržištima, povećanje uloge tržišne ekonomije na netržišnim područjima, globalni razvoj investicijskog bankarstva, povećanje samoregulacijske uloge banaka i uspon azijskih država kao novih igrača svjetskoga gospodarstva" (Strange prema Kovač, 2009: 58).

Financijske institucije, financijska logika i prevlast tržišta u društvu čimbenici su financijskog kapitalizma. Menadžeri su postali vodeći upravitelji "industrijskog kapitala", kao vodeće i najpoželjnije zanimanje današnjice, a nestabilnost i rizik temeljne značajke djelovanja globalnoga kapitalističkog sistema (Kovač, 2009: 58-59). Osim poslovno – ekonomskih odnosa financijski kapitalizam uključuje i nove političke, ideologijske i vrijednosne značajke. Temelj svega čine financije u koje su umrežene poslovne, političke i strukovne elite (ekonomisti i financijski stručnjaci).

Utjecaj financijskog kapitalizma vidljiv je kroz politike središnjih banaka koje podupiru financijsku ekspanziju niskim osnovnim kamatnim stopama i visokom likvidnošću (Kovač, 2009: 62).

²⁰ Podaci preuzeti sa: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30315> 15.11.2016

"Budući da se zaposlenici bogate na financijskom tržištu i tržištu nekretnina te da zaduživanje postaje modom i prividno-virtualno manje rizičnim, nema nikakve potrebe za povećanjem nadnica i plaća" (Kovač, 2009: 62). Iz toga proizlazi da prosječna potrošnja ne proizlazi iz povećanja plaća zaposlenih, nego iz iluzornog rasta na financijskim tržištima i tržištima nekretnina.

Sve to navodi na zaključak kako financijski kapitalizam zadire duboko u socijalnu strukturu tržišnog društva te u klasne odnose između kapitala i rada (Kovač, 2009: 63). U konačnici on uzrokuje slab rast, zaduživanje, nejednakost, nestabilnost i velike rizike, prvenstveno financijske koji kada jednom izbiju padaju na leđa običnih građana.

4. DUG

U prethodnim poglavljima iznijela sam temeljne smjernice za razumijevanje potrošačkog društva i njegova razvoja, te neoliberalnog sustava i države za koje smatram da su u ključnoj vezi s ekonomijom duga. U ovom ću poglavlju konkretnije objasniti središnju tezu rada, o dugu kao moćnoj osnovi na kojoj se gradi današnja ekonomija i potrošačko društvo, kao jezgra neoliberalne politike.

Dug je temelj današnje ekonomije i razvoja gospodarstva, te je postao središnja tema međunarodne politike. Problem duga i prezaduženosti kako države tako i pojedinca, goruće je pitanje domaće i međunarodne politike. Kako bih se osvrnula na pojam i ulogu duga kroz povijest i posljedično u današnjem društvu kao polazištem koristit ću se knjigom Davida Graebera (2011) *Dug: Prvih 5000 godina*. Čini se zapravo kako nitko ne zna što je točno dug, kako je nastao niti kako ga ispravno definirati, što potvrđuje njegovu moć (Graeber, 2011: 12). Može se reći kako ljudi poimaju dug kao iznos sredstava koja jedna strana, dužnik, duguje drugoj strani, vjerovniku. Prema Oxfordskom rječniku dug je: 1. Iznos dugovanog novca 2. Stanje dugovanja novca 3. Osjećaj zahvalnosti za neku uslugu ili pomoć (Graeber, 2011: 7). Zbog duga vjerovnik i dužnik ulaze u odnos, koji uključuje obaveze dužnika da vrati dug i pravo vjerovnika da potražuje da se dug podmiri. Dužnik tako postaje osoba koja vjerovniku duguje neku vrijednost, obično izraženu u određenom iznosu novca. Dugovanje stvara pravni i moralni odnos između dviju osoba u kojem vjerovnik, osoba kojoj se duguje, zahtijeva od dužnika da mu unutar određenog vremenskog roka vrati dug, obično uz dodatni iznos kamata, i dužnik je dužan to učiniti.²¹ Ako to ne učini slijedit će sankcije, financijske, egzistencijalne i prije svega moralne.

Još je Nietzsche u svojoj *Drugoj raspravi* spisa *Uz genealogiju morala* ustvrdio kako uspostavljanje društva i subjektiviteta ne proizlazi iz ekonomske razmjene već iz odnosa vjerovnika i dužnika, kao najstariji odnos među osobama kao prvi znak odmjeravanja sebstva u drugoj osobi (Lazzarato, 2013: 33). Kako bi se dug uopće uspostavio kao ekonomski odnos, on mora konstituirati individualne subjekte s osjećajem odgovornosti prema svojem vjerovniku.

²¹ Vraćanje dugovanja dio je obveza dužnika, a po vraćanju dugovanja ta obveza prestaje. S druge strane, vjerovnik je ovlašten od dužnika zahtijevati da joj preda određene stvari, da nešto učini, da ne učini nešto što bi inače imala pravo ili da se nečega odrekne. Preuzeto sa: <https://hr.eos-solutions.com/duznici/rjecnik/#c2357> 15.11.2016

Također, zanimljivo je kako većina ljudi smatra kako je otplata pozajmljenog novca pitanje moralnosti te da svatko tko često posuđuje novac loš čovjek (Graeber, 2011: 16). Ispostavlja se kako je dug obaveza, prije svega moralna obaveza, otplate određenog iznosa novca. No, postoji razlika između duga i obveze, a to je postojanje novca, jer se dug može precizno kvantificirati (Graeber, 2011: 31). Stoga je povijest duga ujedno i povijest novca, jer se dug i novac pojavljuju u isto vrijeme. Ako želimo detaljnije opisati povijest duga, i samu bit i funkciju duga u društvu, moramo istodobno opisati i povijest novca i njegovu poveznicu s dugom.

4.1. Novac i dug

Prema Graeberu (2011: 32) trebalo bi promotriti povijest novca na drugačiji način jer kada ekonomisti govore o podrijetlu novca, dug je uvijek sporedna pojava, te ekonomska povijest nema veze sa stvarnim gospodarskim životom. Ekonomistima je novac ekonomsko sredstvo i ne promatraju ostale motive i funkcije novca u društvu. Političko-ekonomska teorija o podrijetlu novca novac predstavlja kao pomoćno sredstvo izražavanja vrijednosti i proglašava ga neutralnim sredstvom razmjene koje nema veze s formacijom cijena, te time onemogućuje ispravnu političko – ekonomsku analizu (Kovač, 2009: 50).

Razlog tomu je što za ekonomiste postoje tri funkcije novca; novac kao sredstvo razmjene; računovodstvena jedinica i način pohrane vrijednosti, pri čemu je novac kao sredstvo razmjene primarna funkcija (Graeber, 2011: 32). "Novac je ključan za funkcioniranje tržišnog gospodarstva(...). Alternativa monetarnoj ekonomiji jest trampa, izravna razmjena robe i usluga za drugu robu i usluge umjesto razmjene posredovanjem novca kao medija" (Case, Fair, Gartner i Heather, 1996 prema Graeber, 2011: 33). Novac je mjera vrijednosti svih današnjih roba i usluga, sredstvo razmjene, i omogućuje buduću potrošnju, a dovoljno je pogledati suvremenu financijsku krizu koja je pokazala važnost novca za normalno funkcioniranje društva (Sajter, 2009: 10), no u klasičnoj ekonomskoj definiciji novac je apstrahiran od svake druge funkcije osim one kao funkcija razmjene.

No, ovakav način definiranja novca nema korijene u stvarnom svijetu, i stvarnim povijesnim procesima. Međutim, upravo ovakva priča o povijesti novca stvorila je ekonomiju kao disciplinu, prije svega kroz definicije Adama Smitha davne 1776. Smith je tvrdio kako su imovina, novac i tržišta postojali prije svih političkih institucija, te kako su oni i sam temelj društva, a vlada postoji kao jamstvo postojanosti valute (Graeber, 2011: 35). Prema Smithu u samoj je čovjekovoj prirodi sklonost plaćanju u naturi, trampa i razmjena stvari za stvar, a zbog

postupnog gomilanja robe i razvoja trgovine na većoj udaljenosti, plemeniti metali kao valuta se nameću zbog njihove jednostavnije primjene od trampe. Nadalje, uporabom metalnih poluga simplificira se trgovina i razmjena dobara, ali nastankom kovanica kao standardnog žiga, koji određuje težinu i finoću metala u različitim denominacijama,²² dolazi do početka razvoja tržišta (Graeber, 2011: 37-38). Jasno je kako se u kovani novac morala umiješati vlada, odnosno vladajuća klasa, koja upravlja novcem, no u ekonomskoj verziji vlade isključivo jamče dotok novca. Ovakva povijest novca čini se linearnom i općeprihvaćenom verzijom – novac je nastao radi jednostavnije razmjene, njega su stvorili ljudi sami, a banke i krediti su nusprodukt novca i napretka društva.

Prema Graeberu (2011: 40) to je temeljni mit našeg društva koji je ukorijenjen u zdravorazumsku logiku. Ono što zapravo postoji je beskonačan niz ekonomskih sustava, a niti jedan stvarni primjer ekonomije utemeljene na trampama nije opisan niti dokazan.

Trampa se ne odvija na način na koji je opisivana u ekonomskim knjigama; trampa se prema dosadašnjim etnografskim istraživanjima odvija među neznancima koji se više neće vidjeti i s kojima neće razviti nikakav trajni odnos (Graeber, 2011: 42-44). Naime, možemo ustvrditi kako trampa nije drevna pojava, već obilježje suvremenih doba jer se u većini slučajeva odvija između ljudi koji se znaju služiti novcem. Trampa se običava javljati nakon propasti nacionalne ekonomije, pa se to događa još od propasti Rimskog Carstva do slučaja Argentine 2002. godine, kada su ljudi i dalje vodili evidenciju o upotrebi valute ali se njome nisu direktno služili²³ (Graeber, 2011: 50-51). Ispada da je čitava povijest novca mit u kojem živimo, jer je uobičajeni slijed pojave novca zapravo obratan. "Prvo se pojavilo ono što danas nazivamo virtualnim novcem. Kovani novac se pojavio mnogo kasnije, a njegova upotreba se širila se vrlo neravnomjerno, nikad zapravo potpuno ne zamjenjujući kreditni sustav²⁴.

²²Denominacija (engl. denomination) je promjena nominalne vrijednosti novčane jedinice koja se provodi zamjenom novca novcem manje ili veće vrijednosti. Tako se npr. novčanica od 1000 novčanih jedinica zamjenjuje novčanicom od 100 pri čemu novčana jedinica postaje 10 puta veća. Taj se postupak provodi u vrijeme monetarne reforme ili zbog visoke inflacije, kada se novčana jedinica ubrzano obezvređuje. Definicija preuzeta sa: <http://limun.hr/main.aspx?id=30762> 15.11.2016

²³ Nikada se nije napustilo korištenje novca, već jedino gotovine, i to je ključna razlika. "U srednjem vijeku svi su i dalje procjenjivali vrijednost pomagala i stoke u staroj rimskoj valuti, iako samih novčića nije bilo u opticaju" (Graeber, 2011: 59).

²⁴ U nekadašnjim društvima stvarani su improvizirani kreditni sustavi jer stvarnog novca – zlatnih i srebrnih novčića nije bilo dovoljno. Takvih krediti postojali su još u Mezopotamiji, čiji je ekonomski sustav detaljno dokumentiran, a osnovna novčana jedinica bila je srebrni šekel, a težina jednog šekela odgovarala je bušelu ječma, dok se šekel dijelio na šezdeset mina, koje su bile proporcionalne porciji ječma (Graeber, 2011: 53). Birokrati su se služili takvim sustavom pri obračunavanju dugova u srebru, a srebro je bilo novac. O razvijenosti sustava mezopotamskih civilizacija dovoljno govori činjenica da upravo zahvaljujući Sumeranima imamo dan podijeljen na 24 sata (Graeber, 2011: 53)."

Za trampu se pak čini da je u velikoj mjeri nusproizvod upotrebe kovanog ili papirnato novca(...)" (Graeber, 2011: 55). Ovaj mit zaslužan je za temelje današnjeg ekonomskog sustava, i zato se današnji ekonomisti ne zamaraju opisivanjem ispravne povijesti. Ekonomija kao disciplina u svojim temeljima nalaže kako je podjela na sfere u ljudskim društvima prirodna, zdravorazumska čime ovakva povijest novca omogućuje podjelu na pojedince kojima je u prirodi da razmjenjuju stvari.

Sada kada smo razbili mit o pojavi novca, trebamo shvatiti u kakvom su odnosu novac i dug, kako bi razbili još nekoliko mitova o svijetu u kojem živimo, i kako je on nastao. Treba shvatiti kako novac nije stvar, već matematička usporedba, omjer, zbog kojeg kažemo da jedan X odgovara primjerice 6 Y, i zato je teško uspostaviti jedinstvenu definiciju novca.

Novac i monetarni sistem možemo razjasniti na nekoliko razina. Prije svega novac možemo sagledati isključivo tehnički, kao proces izdavanja koji se tiče bankarskog sustava, i koji se u tehničkom smislu još sastoji od tržišta kapitala, institucija, sustav kreditiranja i zaduživanja poduzeća, države i pojedinaca (Kovač, 2009: 51). Nadalje, novac i monetarni sistem može se interpretirati u političko – ekonomskom smislu, koje je za moju tezu najbitnije. Samo izdavanje novca mora dovesti u vezu bankarski sustav i državu, odnosno politiku i ekonomiju. Time novac premašuje čisto ekonomski svijet i postaje dio društvenog svijeta. "Novac je društveni fenomen jer ljude povezuje i snaži njihovu vezanost uz određeno zajedničko pravilo vrednovanja i cjenovnog usmjeravanja (alokacije, distribucije, selekcije)" (Kovač, 2009: 53). To još jednom dokazuje kako novac nema isključivo razmjensku funkciju već kako je duboko utkan u pore društva, o čemu svjedoči i antropologija ekonomije koja važi za zajednice starog svijeta, ali i za najsuvremenije zajednice i države (dobar primjer je sadašnji institucionalni oblik Europske unije) (Kovač, 2009: 51-52).²⁵ Postaje jasno kako je novac kulturna, zatim politička i tek na kraju isključivo ekonomska roba, i kako novac omogućuje postojanje pojedinca u društvu, i na jedan način subjektivira pojedinca.

Ono što je zapravo sigurno jest da je novac proizvod države, te kako su novac i dug povezani jer je sav novac u opticaju zapravo dug. Iz toga proizlazi kako novac zapravo nije ništa, nema nikakvu bit, on je prazni označitelj²⁶ i njegova je priroda pitanje politike. Novac

²⁵ Euro je kao novac i zajednička europska valuta postao središnje identifikacijsko sredstvo europske zajednice, i takav monetarni sistem omogućuje stvaranje nove društvene pripadnosti. (Kovač, 2009: 52).

²⁶Prazni označitelj je "označitelj bez označenog." i izražava nemogućnost trajnog označavanja te se oko njegova značenja vodi borba različitih diskursa. (Laclau, 2007: 36-40). Također, Deleuze i Guattari smatraju da je novac "impotentan znak" jer funkcionira samo kao sredstvo za stjecanje roba koje već postoje (Lazzarato, 2013: 68 iz Guattari i Deleuze, 1990: 271).

proizlazi iz dužničke obveze, iz hijerarhijskih društvenih odnosa koji se temelje na financijskom zaduživanju, a dug predstavlja podružvljenje novca (Kovač, 2009: 53).

Povijesno – antropološki gledano, financijska veza postoji prije svih ostalih vrsta ekonomske razmjene, zato dug znači društvenu vezu. To se kroz istraživanje Agliette i Orléana i dokazuje, jer pripadnost pojedinca društvenoj zajednici temelji se na "izvornom ili iskonskom dugu" koji društvena zajednica ima prema pojedincima, a to se naziva i "životnim dugom" (Kovač, 2009: 53). On označuje zaduživanje ljudi u odnosu spram hijerarhije vrednota i vrijednosti koje ih vezuju uz poseban "vertikalni odnos podčinjavanja društvenoj cjelini" (Aglietta, Orléan, 2004: 399 prema Kovač, 2009: 53), koji se ponajprije očituje kroz financijske obveze ljudi prema svetom i sekularnom. Zaduzivanje društva odnosi se na dug prema magijskom i religijskom, a tek kasnije takva povezanost poprima oblik klasičnog financijskog posredovanja, te se prenosi se na pravnu vlast i političku moć. To znači da društveni dug prethodi ekonomskom dugu.

Međutim, sada kad smo objasnili pojavu iskonskog duga i društvenog duga ostaje pitanje ekonomskog duga i kako je novac postao glavni pokretač društva te tko uopće stvara i kontrolira novac? Pri ovakvom pitanju moramo se dotaknuti uloge banaka. Najveći dio novaca u opticaju je ustvari dug, jer banke zapravo stvaraju novac "ni iz čega". Nevjerojatan je primjer da kada bi sutra svi hrvatski građani osvojili visoke iznose na lutriji u inozemstvu, i potom vratili sve svoje kredite, novca u Hrvatskoj više ne bi bilo u opticaju, jer ne bi bilo ni duga, a ovaj primjer vrijedi za cijeli svjetski monetarni sustav (Sajter, 2009: 12). Osim toga, banke posuđuju novac koji nemaju. Ako se zapitamo kako je to moguće, odgovor je jednostavan jer je ovakav monetarni sustav posljedica moći banaka kao institucija. "Uvriježeno je mišljenje da banke izdaju kredite iz tuđe štednje – netko štedi novac u banci kako bi ga banka mogla izdati kao kredit nekom trećem, no to nije istina, jer banke kreiraju novac iz *obećanja* primatelja kredita da će taj kredit vratiti" (Sajter, 2009: 12-13). Na osnovu obećanja banka izdaje novac primatelju, no taj novac nije realan, on je jednostavno pripisan, kreiran iz ničega i prije toga nije postojao, i tako banke kreiraju društvo temeljeno na obmani. Iz toga proizlazi da današnji monetarni sustav počiva na neistini i iluziji. Očigledno je da ovakav sustav pogoduje isključivo financijskim moćnicima, no onaj tko kreira novac ima i moć za kreiranjem javnog mišljenja.

Ovdje možemo povući poveznicu s radom Deleuzea i Guattarija koji povezuju ničeanstu teoriju kredita i marksističku teoriju novca, te skreću pozornost na ne – ekonomsko čitanje ekonomije, u čijem se temelju nalazi odnos moći vjerovnika i dužnika (Lazzarato, 2013: 58). Oni postavljaju osnove za čitanje ekonomije i novca kao neodvojivih od politike u čijem je središtu financijski i bankarski sustav.

Također, kao i Graeber, tvrde kako razmjena nikako ne može biti prvotna i kako niti jedna ekonomija i društvo ne mogu funkcionirati na osnovi simboličke razmjene, već su organizirani na temelju neravnoteže moći, a sama razmjena funkcionira prema toj neravnoteži. Prema njima novac – dug sačinjava strateško oružje, strateške dispozitive, kreacije novog globalnog kapitalističkog poretka (Lazzarato, 2013: 59). Novac prethodi radu, robi i razmjeni te on ih organizira, a ne obrnuto kako nam se želi prikazati; razmjena ne oblikuje društvo. Novac ne potječe iz razmjene i cirkulacije dobara već on označava asimetriju snaga, moć da se nametne način nove eksploatacije. "Novac je ponajprije novac – dug, stvoren *ex-nihilo* i nema nikakav materijalni ekvivalent osim potencije kreacije/destrukcije društvenih odnosa i načina subjektivacije" (Lazzarato, 2013: 30). Sličnog je stava i Michael Foucault koji se također suprotstavlja tradicionalnom viđenju novca kao produkta robne ekonomije. Naime, i za Foucaulta novac proizlazi izravno iz moći nad dugom i vlasništvom, jer onaj tko vlada dugom i stvarima vlada i ljudima (Lazzarato, 2013: 64 prema Foucault, 2011: 132). Tako se novac može pojmiti jedino kao izvor duga koji ima beskonačan karakter, jer se jedino kruženjem novca može osigurati da se dug nikada ne može vratiti.²⁷

Ovakvo se objašnjenje novca pojavljuje i kod Lazzarata (2013: 76-77) koji iskazuje kako bankarski novac postoji samo na kompjuterskom ekranu, i kako on nije vezan ni za kakav materijalni standard već postoji jedino na temelju svoje veze s dugom. Sav novac je dug, i sav dug je novac, i to je temelj na koje počiva čitava neoliberalna ekonomija duga.

Putem ovih primjera možemo konačno zaključiti kako nema dvojbe da su banke i financijski sektor pravi vladari današnjeg društva, i kako zajedno s privatnim korporacijama, vladama, investitorima, administracijom i medijima stvaraju neoliberalni blok moći.

²⁷Smatram kako je korisno osvrnuti se na film Peter Josepha *Zeitgeist: The Movie (2007)* i *Zeitgeist: Addendum (2008)* u kojem se detaljno opisuju neki od mitova današnjeg društva, uključujući i način funkcioniranja bankarskog sustava, i upravo spomenuto kruženje novca kojim se osigurava beskonačan dug. Kroz film se objašnjava kako je Centralna banka SAD-a, odnosno Federalne rezerve, u dokumentu pod nazivom *Moderna mehanika novca* objasnila način funkcioniranja današnjeg sustava, a jednostavno objašnjenje moglo bi biti ovakvo: Vlada SAD-a odlučuje da joj treba novac, koji dobiva od Federalnih rezervi. Federalne rezerve kupuju državne obveznice, i u zamjenu ispostavljaju novac vladi u jednakoj vrijednosti. Vlada tako zapravo *obećava* da će vratiti taj novac Federalnim rezervama, odnosno taj novac posuđuje, te je novac u opticaju zapravo novac nastao iz duga, što znači da čitav financijski sustav počiva na dugu.

Što se više novca proizvede, to je više duga, i obrnuto, jer jedini način da se kreira novac je kroz pozajmice Federalnih rezerva Vladi. Sustav Federalnih rezervi, je institucija koja proizvodi valutu cijele nacije, i sastoji se od dvaju glavnih praksi - kontrole kamatnih stopa i kontrole količine novca (inflacije). Potom, kroz povećanje i smanjenje novca u opticaju ona sama regulira vrijednost valute, što znači da centralna banka tako ima monopol nad proizvodnjom novca za cijelu državu. Zaključak je da ovakav sustav može proizvoditi jedino dug, i da je dug inherentno upisan u sam sustav monetarne ekonomije.

Pitanje je onda od kuda dolazi novac da bi se otplatio dug vezan uz svaki dolar? On dolazi ponovno iz Centralne banke, i tako Centralna banka mora povećavati količinu novca u opticaju da bi pokrila stvoreni dug, što opet, s obzirom na to da se novi novac također pozajmljuje s kamatom stvara još veći dug. Krajnji rezultat ovog sistema je ropstvo, jer je nemoguće da vlada, a tako i društvo, ikada izađu iz samostvarajućeg duga.

Putem tog bloka stvaraju se nove taktike ekonomskog ratovanja koje uključuju institucije Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, a dug postaje oružje kojim se osvajaju i porobljavaju društva, što ću kao dio novog imperijalizma, onog dužničkog, razjasniti u sljedećim poglavljima.

4.2. Ekonomija duga

Društvo danas počiva na proizvodnji duga kao izvornoj strategiji neoliberalnih politika, a pitanja poput onih kako se stvara novac, tko ima moć odlučivanja i kako utječe na društvo većina populacije ne postavlja i ne razumije. Razumijevanje današnje politike monetarnih institucija od kritične je važnosti za razumijevanje današnjeg društva koje je stvoreno na dugu. Kako bi razmotrila ulogu duga u neoliberalnom sustavu koristit ću se knjigom Maurizia Lazzarata *Proizvodnja zaduženog čovjeka* u kojoj se detaljno ispituje način funkcioniranja duga i stvaranje zaduženog čovjeka neoliberalnog društva.

Od kasnih 70-ih godina uspostavlja se logika financijaliziranog kapitalizma, u kojem kolektivne interese predstavljaju financijski poduzetnici. Neoliberalna vladavina djeluje putem tih principa na samo društvo, preuzimajući brigu za društvene procese i unutar njih smjestila dug i ekonomiju duga (Lazzarato, 2013: 73). Ekonomija duga pogoduje onima koji su i instalirali neoliberalnu politiku u društvo, vladajućoj klasi, a one kojima je pomoć države potrebna, putem socijalnih prava pretvara u dužnike, te time kapitalizam zaokreće prema novom klasnom ratu. "Neoliberalna politika države provodi dvostruki proces: ogromne prihode usmjerava prema najimućnijim klasama društva i poduzećima, dok istodobno produbljuje deficite uzrokovane fiskalnim politikama, deficite koji sami postaju izvor prihoda za vjerovnike koji kupuje vrijednosne papire duga država" (Lazzarato, 2013: 81). Socijalna prava postaju socijalni dugovi, koji se potom pretvaraju u privatne dugove i tako se proizvodi zaduženog čovjek.

Lazzarato smatra kako se populistički termini financijskog kapitalizma ili financijalizirane ekonomije trebaju zamijeniti nazivom ekonomije duga jer se ekonomija danas vrti oko duga koji se tiče svakog od nas. "Riječ je o dugu koji opravdava troškove upisa na engleska sveučilišta (...); o dugu koji opravdava protureformu mirovinskog sustava u Francuskoj, o dugu koji uzrokuje rezove u proračunu obrazovanja u Italiji; o dugu koji reže izdatke za socijalne službe, kulturu (...)" (Lazzarato, 2013: 22) i koji se tiče cijele Europe kao kolektiviteta, tako i individualnih subjekata. Dug djeluje kao grabežljivost, a veza vjerovnik –

dužnik čine specifičan odnos moći koji proizvodi nove subjektivitete koje Lazzarato (2013: 26) naziva zaduženim čovjekom.

Naizgled, dug se u današnjem društvu ne proizvodi represijom niti je podložan ideologiji jer je dužnik načelno slobodan, no njegovo ponašanje, njegov način života (potrošnja, posao, porezi) mora biti unutar okvira duga, i to vrijedi za pojedinca tako i za društvo²⁸(Lazzarato, 2013: 28). Moć ekonomije duga je i u tome što je dug deterritorijaliziran, ne poznaje granice, i predstavlja sredstvo pritiska na društvo i pojedince. Država putem duga reproducira odnos moći, a da je dug temelj današnje ekonomije dovoljno ilustrira primjer američke ekonomije. Za SAD dug je temelj ekonomskog rasta, a ukupan dug 30. lipnja 2008. prešao je 51 milijardu dolara, u odnosu na BDP koji je iznosio 14 milijarde dolara, a prosječni dug obitelji povećao se za 22% (Lazzarato, 2013: 88). Cilj prividnog rasta koji se temelji na dugu, samo je ublažiti sukobe u društvu, sukobe kolektivnih prava naspram dužničkog ropstva.

Jedna od ključnih prekretnica bila je odluka Richarda Nixona²⁹ iz 1971. da odvoji dolar od plemenitih metala i uvede sustav promjenjivog tečaja, te to označava novo razdoblje, razdoblje dekretnog novca³⁰, virtualnog novca, koji počiva na povjerenju javnosti (Graeber, 2011: 70). Razdobljem dekretnog novca te razvojem virtualnog novca i bezgotovinske ekonomije ušli smo u novu fazu financijske povijesti. American Express bila je prva kartica opće namjene, a suvremeni nacionalni sustav kreditnih kartica nastao je pojavom Vise i MasterCarda 1968. godine, dok su se debitne kartice pojavile nešto kasnije (Graeber, 2011: 459). Ovaj nov način funkcioniranja ekonomije posredovale su korporacije u potrazi za lakšom i većom zaradom³¹, dok istodobno ovaj trend stvara suvremeni oblik ropstva, onog dužničkog. Kreditne kartice uspostavljaju sveprožimajući dug, i stvaraju "doživotno zaduženog čovjeka" (Lazzarato, 2013: 18). Potrošnja čini najveći dio BDP-a (u SAD-u do 70 %), a potrošnja stanovništva financira dug čak i kod kupovine svakodnevnih dobara jer se takvi izdaci vrlo često plaćaju kreditnom karticom, pa tako sami održavamo odnos s ekonomijom duga.

²⁸ Dovoljan je primjer kampanje njemačkog tiska protiv "grčkih parazita i ljenčina koji ljenčare na suncu dok se njemački protestanti pod svojim tmurnim nebom muče za dobro cijele Europe i čovječanstva" (Lazzarato, 2013: 27).

²⁹Nixon je odvojio dolar od zlata kako bi podmirio troškove rata, a dužnička kriza bila je izravna posljedica ratnih troškova. U tom slučaju možemo ustvrditi kako je američka vojna moć postala jedino pokriće valute (Graeber, 2011: 455).

³⁰Dekretni ili fiat novac je novac bez materijalnog pokrića ili virtualan novac. Fiat novac označava drugi naziv za dekretni novac; odnosno papirni novac koji je samo to i ništa više, on je prisilno nametnut kao sredstvo plaćanja. On je zapravo samo simbol novca, ali je sam po sebi bezvrijedan, a sve valute u svijetu danas su postale fiat valute. (Sajter, 2009: 12).

³¹ Prva i najveća politička pobjeda američkih izdavatelja kartica bila je ukidanje svih pravnih ograničenja u vezi s visinom kamata koju smiju zaračunati. (Graeber, 2011: 459).

Stoga, dug predstavlja kičmu na kojoj počiva svjetska ekonomija, a sve veće zaduženje naizgled pridonosi razvoju financija. No, financije su veoma krhke u današnjem društvu, što smo doživjeli kroz financijsku krizu 2008. godine. Također, čini mi se nužnim spomenuti da nakon kraha financijskog tržišta, zbog visokorizičnih hipotekarnih kredita koje su banke nelegitimno izdavale, svjetske vlade bile su prisiljene odlučiti tko će doista dobiti novac ni iz čega, financijaši ili građani, a ishod se mogao lako predvidjeti. Banke su spašene novcem poreznih obveznika, a sav je dug ostao na leđima najsiromašnijih.

U sljedećem poglavlju osvrnut ću se konkretnije na posljedice kraha financijskog tržišta, i utjecaja na javni dug države, te konačnu pobjedu neoliberalizma kroz dužnički imperijalizam.

4.3. Dužnički imperijalizam – javni dug države

Kada se globalni sustav novca odvojio od zlata ušli smo u novu fazu financijske povijesti, koju nitko ne razumije u cijelosti. Ono što je izašlo iz ovakvog sustava je novi oblik moći, i nametanja politike koja se može nazvati dužničkim imperijalizmom, a tiče se javnog duga država, kojima se dokazuje kako nikada nismo izašli iz sustava kolonija, kolonizatora i zemlja osvajača. Globalna financijska moć ukorijenjena je u vojnoj moći, a dužničko sužanjstvo glavno je načelo angažiranja radne snage u svjetskim razmjerima, kroz istočnu Aziju i Latinsku Ameriku, ili u subjektivnom smislu kroz rad današnjeg čovjeka koji svoju plaću daje za otplatu dugova (Graeber, 2011: 460). Kroz institucije koje upravljaju svjetskim sustavom financija (WTO, MMF, UN) postajemo dio mašinerije koje se vodi načelom utjerivanja duga, bilo državnog ili subjektivnog duga, i stvaranja nove vrste imperijalizma.

No, prije svega trebalo bi pojasniti pojmove kojima baratam. Prema tradicionalnim ekonomskim definicijama javni dug označava sveukupne državne obveze prema njezinim vjerovnicima koje se temelje na ugovorima, a otplata javnog duga obveza je državnog proračuna³². "Vanjski dug, obuhvaća ukupnu zaduženost svih sektora prema inozemstvu. On obuhvaća vanjski dio javnog duga (duga države) i inozemnu zaduženost sektora kućanstva, poduzeća i stanovništva. Ukupni vanjski dug čine kratkoročni i dugoročni vanjski dug. Dugoročni, pak, vanjski dug sastoji se: prvo, od javnog ili državnog vanjskog duga; drugo, privatnog vanjskog duga za koji jamči država i, treće, privatnog duga bez jamstva države"(Mihalj, 1999: 194).

Javni dug određuje smjer u kojem će se kretati gospodarska politika države jer on utječe na državni proračun, kao i na regulaciju količine novca u opticaju. Ovo su osnovne ekonomske definicije, no jednostavno se javni dug može opisati kao strategija preko koje je cijelo društvo zaduženo. To znači da stanovništvo preuzima teret svega što su poduzeća i država stvorili za društvo, odnosno teret duga (Lazzarato, 2013: 10). Javni dug se zdravorazumski opisuje kao posljedicu prevelikih društvenih izdataka, no u stvarnosti on je uzrokovan načinom zaduživanja pojedine države (Touissaint, 2015).

³² Definicije preuzete sa: <http://limun.hr/main.aspx?id=32762> 15.11.2016

Smatram kako bi bilo korisno napraviti malu digresiju i objasniti ulogu i strukturu međunarodnih financijskih organizacija, koje su u jezgri ekonomije duga. Utemeljene su 1944., u okviru Bretton – Woods sporazuma, i od tada koriste dug kao mehanizam provedbe neoliberalne politike koje ide na ruku bankama, vjerovnicima i poduzećima.³³ Srž sporazuma iz Bretton – Woodsa je uređenje novog sustava međunarodnih plaćanja i osnivanju posebnih organizacija s ciljem da služe u tu svrhu, Međunarodnog monetarnog fonda (IMF) i Međunarodne banke za obnovu i razvoj (IBRD).³⁴ Glavno svojstvo je bilo u monetarnoj politici država članica koje su imale obvezu zadržavanja tečaja svojih valuta u okviru vrijednost zlata, a odluka iz 1971., o odvajanju dolara od zlata zapravo dovodi do ukidanja Bretton – Woodskog sporazuma.

No, te iste međunarodne financijske organizacije napravile su niz novih sporazuma koji dodatno nameću neoliberalnu ideologiju, a jedan od najvažnijih je Washingtonski konsenzus iz 1989. Model je definirao John Williamson, iz Instituta za međunarodnu ekonomiju iz Washingtona., a neki su ga ekonomisti nazvali manifestom "tržišnog fundamentalizma" (Radošević, 2003: 883). Washingtonski konsenzus formuliran je prema deset osnovnih preporuka (možemo povući paralelu s deset Božjih zapovjedi (neoliberalizma)) prema kojima će "zdravu" razvojnu politiku u Latinskoj Americi voditi institucije iz Washingtona. Naime, zemlje Latinske Amerike upale su u dužničku krizu, zbog implementacije neoliberalizma, te se na konferenciji raspravljalo kako pomoći tim zemljama da riješe svoje ekonomske probleme. Najvažnije preporuke u okviru sporazuma ticale su se fiskalne i monetarne discipline, liberalizacije vanjske trgovine te sveobuhvatne privatizacije i deregulacije, kao krajnji cilj neoliberalne politike, a posljedica primjenjivanja bila je jačanje tržišta, i slabljenje države (Radošević, 2003: 883-885). Stoga se ovaj konsenzus može smatrati tipičnim primjerom neoliberalnih ideja, koje su se počele smatrati "zapovijedima" ekonomskih reformi u svijetu.³⁵

³³Kroz primjer Inicijative za visoko zadužene siromašne zemlje (HICP) koja je pokrenuta od strane MMF-a i Svjetske banke možemo uvidjeti jasnu povezanost duga i neoliberalnih mjera. Inicijativa je pokrenuta 1996. s namjerom ublažavanja dugova vrlo siromašnih i prezaduženih zemalja, i trebala je trajati svega 6 godina, no i dan danas se nastavlja. Ono što je počelo kao inicijativa za ublažavanje dugova, pretvorilo se u katastrofu jer se osiguralo samo da zemlje dužnice moraju vratiti svoj dug do maksimalnog praga, u jednom potezu, bez kašnjenja te do maksimuma njihovih financijskih kapaciteta. Inicijativa je pretvorena u restrukturiranje duga do maksimalno održive razine Štoviše, inicijativa je ograničena na poništavanje dugova koji se u svakom slučaju ne bi mogli vraćati, a svako oslobođenje od duga dolazi u paketu s novim spektrom neoliberalnih mjera koje negativno utječu na uvjete života većine populacije. <http://www.cadm.org/The-World-Bank-and-the-IMF> 17.11.2016.

³⁴ Podaci preuzeti sa: <http://limun.hr/main.aspx?id=27640&Page=4> 11.12.2016

³⁵ Međunarodne institucije su 2002. organizirale Međunarodnu konferenciju o financiranju razvitka u Meksiku (Monterrey), s ciljem da se utvrde preporuke politike razvoja za nerazvijene i tranzicijske zemlje, a skup predloženih politika dobio je naziv "Konsenzus iz Monterreya" (United Nations, 2002 prema Radošević, 2003: 889). Također, postoje inicijative za formuliranje nove modela razvoja takozvane "Reforme druge generacije". Ukratko, one zahtijevaju jačanje uloge države u smislu jačanja regulacije, jačanje uloge sudstva u sklopu "vladavine prava", i osiguravanje socijalne skrbi (koju osigurava država).(Radošević, 2003: 890).

Nadalje, međunarodne institucije djeluju u okviru međunarodnog financijskog sustava i uvijek u skladu s interesima vjerovnika. Kada pogledamo institucionalnu strukturu odlučivanja primjerice MMF-a, postaje jasno da ona pogoduje isključivo najrazvijenijim zemljama i financijskim poduzećima koje ona predstavlja.

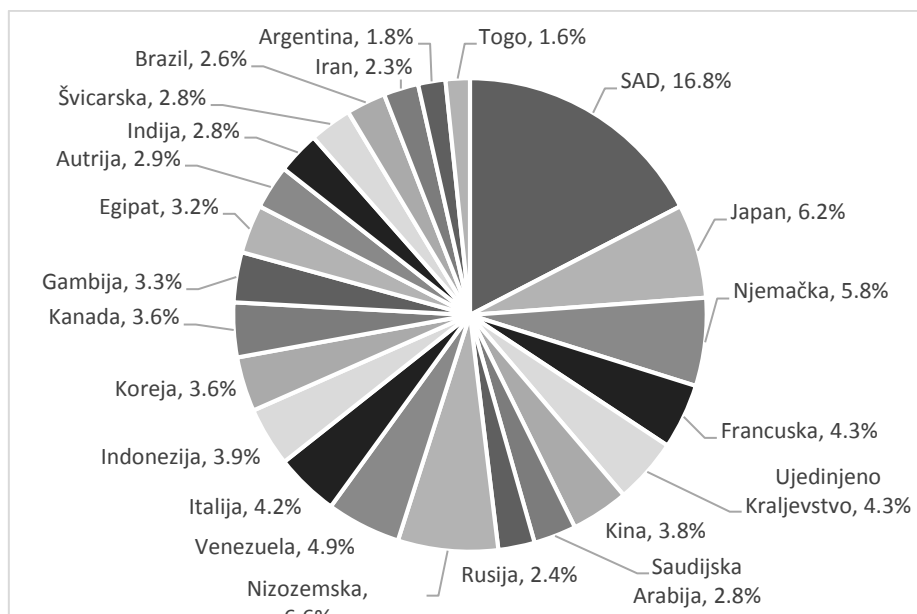

Tabela 1- Raspodjela glasova unutar MMF (2014)³⁶

Ono što je jasno iskazano je utjecaj zapadnih zemalja i njihov glasački udio u MMF-u, kao i u Svjetskoj banci koje su glavni pokretači neoliberalne ekonomije i koje uspješno nameću neoliberalne mjere zemljama u razvoju. Kada promotrimo omjer glasačkih prava u MMF-u i udio stanovništva zemlje u odnosu na cjelokupnu svjetsku populaciju dolazimo do očigledne diskrepancije. Nesumnjivo je kako šaćica zemalja i čelnih ljudi MMF-a i Svjetske banke nepravedno i nelegitimno odlučuje u ime svih, namećući svima neoliberalnu politiku i gradeći novu elitu temeljenu na ekonomiji duga.

³⁶ Preuzeto sa: <http://www.cadtm.org/The-World-Bank-and-the-IMF> 17.11.2016.

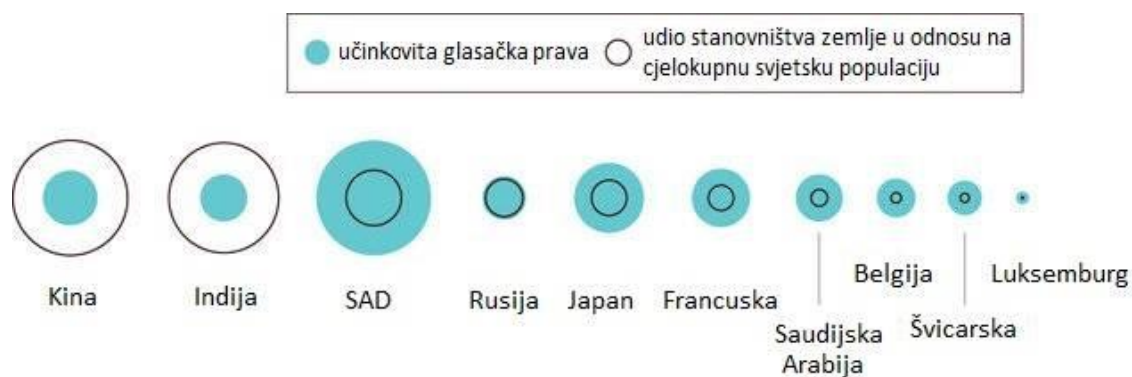

Tabela 2 - Odnos glasačkog udjela u MMF-u i populacije (2014)³⁷

Dužnički imperijalizam funkcionira kao i svaki drugi oblik imperijalizma, hegemonijski, a u praksi on označava da siromašne zemlje i njezini stanovnici financiraju razvoj bogatih država. Tijekom 2003. godine, zapadne zemlje su zemljama takozvanog Trećeg svijeta (ukupno 122 zemlje) pružile pomoć u iznosi od 54 milijarde dolara, no tijekom te iste godine zemlje Trećeg svijeta ukupno su zapadnim imperijalističkim bankama isplatile 436 milijardi duga (Ziegler, 2007: 67). Dug predstavlja novo sredstvo pomoću kojeg se pokoravaju države u neoliberalnom sistemu, gdje sila više nije potrebna. Vrijeme u kojem živimo, gdje ekonomija duga dominira zapravo je nastavak kolonijalizma samo na suptilan način, gdje brutalnost vlasti nije izravno vidljiva.

Zemlje globalne elite, koje nadziru i upravljaju svjetskim financijskim institucijama zemljama Trećeg svijeta daju zajmove kako bi "pomogle" u razvoju. Takvi su zajmovi vezani kamatnim stopama koje su pet do sedam puta više od onih koji su obično na financijskim tržištima, te uz nelegalne zajmove imperijalne zemlje nameću mjere privatizacije i rasprodaju državne imovine upravo njima (Ziegler, 2007: 68). Kroz ovakve mjere nametanja ekonomije duga osim zemalja zapada koristi imaju i vladajuće klase u zemljama dužnicama, čiji su interesi u bliskoj vezi s međunarodnim kompanijama koje su aktivne u tim zemljama, a to je provedba neoliberalnih politika i nametanje politike duga.³⁸ Isplata duga, odnosno kamata troši najveći dio financija takvih zemalja, a nakon pokrivanja tih troškova ne ostaje ništa za ulaganje u vidu javnih škola, bolnica, osiguranja i svega čemu bi zajmovi siromašnih država trebali i služiti.

³⁷ Preuzeto sa: <http://www.cadm.org/The-World-Bank-and-the-IMF> 18.11.2016.

³⁸ Takva se vladajuća klasa često naziva i *comprador* koja dolazi od španjolske riječi "kupac". "Kompradorska" buržoazija zapravo je "kupljena" od novih feudalaca, te zato oni brane interese kapitala, a ne vlastitog naroda (Ziegler, 2007: 69). Kompradorske klase su u svojim zemljama formalno na vlasti, i mnogi ih prihvaćaju kao prirodnu vlast, no u zbilji posve ovise o međunarodnim tvrtkama i vladama, svojim novim gospodarima (Ziegler, 2007: 69-72).

Ako dođe do nesposobnosti otplate dugova siromašnih zemalja, MMF redovito nalaže nove mjere štednje i stezanja remena, koje opet pogađaju najsiromašniji sloj građana (Ziegler, 2007: 73). MMF tada proučava gospodarsko stanje zemlje i piše pismo namjere (*letter of intent*) u kojem redovito nameće nove neoliberalne mjere koje zemlje dužnice moraju "dobrovoljno" prihvatiti. Smanjenje troškova pogađa siromašne zbog rezanja socijalnih izdataka čime se zatvaraju javne bolnice, škole i pretvara se stanovništvo u robove novog svijeta.³⁹

U ovom kontekstu osvrnut ću se na ekonomske analize Komiteta za otpis duga Trećeg svijeta, koji u brojkama potvrđuju svu navedenu teoriju. Ove analize jasno iskazuju rast vanjskog duga zemalja Juga⁴⁰, koji se između 2000. i 2012. udvostručio i to posebice u privatnom sektoru, a situacija je slična i s javnim vanjskim dugom⁴¹.

Vanjski dug	1980	1990	2000	2012
Latinska Amerika	230	420	714	1 258
Sub-saharska Afrika	61	176	213	331
Bliski istok i Sjeverna Afrika	64	137	144	177
Južna Azija	37	126	163	501
Istočna Azija	61	234	497	1 412
Europa i Centralna Azija	58	101	234	1 150
Ukupno	511	1 194	1 965	4 829

Tabela 3- Vanjski dug po regijama (izražen u milijardama \$)⁴²

Iz ovih je brojki jasno vidljivo kako javni dug država ne prestaje rasti, iako većina tih država svoje dugove redovito otplaćuje. Od 1980. vanjski dug južnih zemalja povećao se za 900%, te se nameće pitanje kako je moguće da je njihov dug u stalnom porastu? Uzroke za to treba tražiti najprije u proizvodnji zemalja dužnicama koje su najčešće proizvođači ratarskih sirovina, a glavne industrijske proizvode (strojeve, lijekove, građevinski materijal) moraju uvoziti (Ziegler, 2007: 76).

Na svjetskom tržištu cijene industrijskih proizvoda su porasle dok su cijene ratarskih proizvoda u međuvremenu padale, što znači da zemlje dužnice ne mogu funkcionirati bez uvoza najnužnijih proizvoda. Što više uvoze, više se zadužuju i kako bi izbjegle nemogućnost otplate kamata svojih dugova zemlje dužnice moraju se dodatno zaduživati (Ziegler, 2007: 76).

³⁹ Iako bi proračunska rezanja bila logična u segmentima vojske, tajnih službi, policije ili poreznog sustava, kao način preraspodjele nacionalnog dohotka, MMF nikada neće tako nešto predložiti kao mjeru. Te su ustanove potrebne i u njih se ne smije dirati jer su oni jamci sigurnosti stranih ulaganja (Ziegler, 2007: 73).

⁴⁰ Za potrebe svojih analiza mapu zemalja podijelili su na Sjever i Jug. Sjever obuhvaća Eurozonu i Sjedinjene Američke Države, dok Jug obuhvaća Latinsku Ameriku, Sub-saharsku Afriku, Bliski istok i Sjevernu Afriku, Južnu Aziju, Istočnu Aziju, Europu i Centralnu Aziju. <http://www.cadtm.org/English> 18.11.2016

⁴¹ Preuzeto sa: <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-South> 18.11.2016

⁴² Preuzeto sa: <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-South> 18.11.2016

Međutim, problem tendencije rasta duga nije samo u tome. Države Trećeg svijeta za svjetsko tržište su dužnici koji su rizični za vraćanje svojih dugova, stoga prilikom podizanja zajmova banke nameću puno više kamatne stope tim zemljama nego zemljama zapada, a ta razlika čini ogromnu (i nelegitimnu) akumulaciju kapitala u zapadne centre. Osim nelegitimnih zajmova, ove su zemlje opterećene i vlastitom korupcijom i pljačkanjem javnih blagajni koje je olakšano suradnjom sa zapadnim bankama. Te iste banke, uz međunarodne trgovine i industrije svoj ogroman profit stječu u zemljama južne hemisfere, a najveći dio tog novca vraća se u sjedišta tih istih kompanija dok se mali ili nikakav dio ponovno ulaže⁴³ (Ziegler, 2007: 77).

Ono čemu bi zajam trebao služiti, kao pomoć zemljama da financira razvoj vlastite industrije i proizvodnje, čijim bi prihodima isplaćivala dug, postaje omča oko vrata zemljama Trećeg svijeta. Zbog sve viših i viših kamata, te zemlje samo djelomično uspijevaju isplatiti svoj dug. Međutim, što ako zemlje nisu više u mogućnosti otplaćivati dug bankama ili MMF-u? Tada se država počinje tretirati kao nelikvidno privatno poduzeće, gdje joj se oduzima imovina i priječi međunarodna trgovina (Ziegler, 2007: 79-80).⁴⁴

No, pogrešno je smatrati kako ekonomija duga guši samo najsiromašnije i nerazvijene zemlje svijeta. Iako je 11. gospodarska sila na svijetu, vanjski dug od 240 milijardi dolara čini Brazil drugom najzaduženijom zemljom južne polutke čime dug sadrži 52% brazilskog BDP-a (Ziegler, 2007; 74). Dobar dokaz tomu su i konkretne brojke rasta javnog duga koje su između 2007. i 2012. porasle za 67%, a taj je rast duga posljedica financijske krize i spašavanja banaka.

Javni dug	2007	2012
Javni dug EU-a	9 368	14 089
Javni dug SAD-a	8 054	15 239
Javni dug Japana	6 482	10 792
Javni dug Velike Britanije	1 326	2 590
Vanjski javni dug zemalja u razvoju	1 272	1 766

Tabela 4 Javni dug izražen u milijardama \$⁴⁵

⁴³Naravno, kada i ako se prihodi ulože na mjestu zarade oni odlaze u lokalnoj valuti, dok dobit cirkulira u devizama (Ziegler, 2007: 77).

⁴⁴Ziegler opisuje primjer Perua koji je prije dva desetljeća odlučio plaćati samo 30% obveze vanjskog duga. Na zahtjev njemačkih banaka, njemačke su vlasti zaplijenile brod s peruanskom zastavom. Također, međunarodni peruanski zrakoplovi bili su zaplijenjeni na zahtjev vjerovnika (Ziegler, 2007: 79).

⁴⁵ Preuzeto sa: <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-South> 18.11.2016

Tvrđi se kako je javni dug uzrokovan pretjeranom javnom potrošnjom, no dubljim uvidom u dug najznačajniji porast tiče se privatnog duga. Između 2000. i 2008. godine, ukupan privatni dug (nastao kroz financijska i nefinancijska poduzeća i kućanstava) porastao je od 175 do 235% od američkog BDP-a, te od 268 do 434% od BDP-a Velike Britanije.⁴⁶

Od izbijanja krize dug privatnog sektora povećao se još i više, i to približno 275% BDP-a za razvijene zemlje, dok za zemlje u razvoju on iznosi oko 175% BDP-a, što zapravo ukazuje na puno veći rast javnog duga zapadnih zemlja što može vidjeti i na Tabeli 2. Sukladno tomu, ukidanje duga zemljama Trećeg svijeta bilo bi jednostavno za postići u ekonomskim terminima, no dug nije samo ekonomski već i politički problem. Iako vlade u zemljama u razvoju još uvijek duguju znatne količine bankama, neke velike tvrtke i vrlo bogati ljudi u tim istim zemljama imaju račune u tim bankama u iznosu do 14 puta veći u odnosu na ukupan iznos tih javnih dugova. Takva situacija jasno ukazuje na hitnu potrebu za borbom protiv bijega kapitala i njegova vraćanja u zemlje dužnice.⁴⁷

Iako se do 2008. zapadne zemlje nisu spominjale u kontekstu problema duga, kriza je u potpunosti promijenila tu situaciju. Sada zemlje poput Irske, Grčke, Portugala, Španjolske grčaju u dugovima i problemima otplate⁴⁸. Povećanje javnog duga dogodilo se nakon što su privatna poduzeća postala prezadužena, suprotno onome što tvrde europski lideri, koji za dug krive socijalne izdatke. Stvarni uzroci prekomjernih dugova mogu se podijeliti na četiri točke: 1. Porezne olakšice koje se tiču najbogatijih slojeva društva, nisu slučajne već su rezultat opetovane politike ne oporezivanja bogatih pojedinaca i korporacija dok se dodatni porezi nameću običnim građanima 2. Politike koje pogoduju financiranje javnog duga na financijskim tržištima. Ugovorom iz Maastrichta 1992. godine utvrđeno je da javne uprave ne smiju posuđivati novac od svojih središnjih banaka ili Europske središnje banke (ECB), te su time države postale potpuno ovisne o privatnom financiranju što je rezultiralo značajnim dodatnim troškovima. 3. Politika štednje posebice aktivna od 2010. pod kojom se raspadaju javne financije, ometa gospodarski rast i produbljuje nezaposlenost.

⁴⁶ Podaci preuzeti sa: <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-North-and> 18.11.2016

⁴⁷ Podaci preuzeti sa: <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-North-and> 18.11.2016

⁴⁸ Ove su zemlje poznatije i pod akronimom PIGS (engl. svinja) kojim se od 2008. koriste zapadni mainstream mediji i financijski analitičari kako bi naglasili njihove specifične probleme oko duga (i svega što on donosi). Kvalifikacija PIGS (svinje), koja je neizmjerljivo uvredljiva i omalovažavajući, akronim je koji je korišten čak i na stranicama Financial Timesa, a karikatura od strane Jim Morina osvanula je na naslovnici The New York Timesa. Od 2011. skraćena PIGS zamijenjena je GIPSI skraćenicom (engl. Romi), te na kraju, kako bi se izbjegla svaka usporedba sa svinjama i Romima, akronim je preformuliran u GIIPS.

Podaci preuzeti sa: <https://hr.wikipedia.org/wiki/PIGS>

<http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/170660/Zasto-se-u-krizi-eura-pise-o-katolickim-svinjama.html> 10.12.2016

Politika štednje guši gospodarstvo i potrošnju, umjesto da djeluje suprotno, te vodi do rasta javnog duga. 4. Spašavanje banaka nakon krize 2008. ⁴⁹

"Produblјivanje duga države jedan je od glavnih rezultata neoliberalnih politika koje još od 70-ih godina imaju cilj transformirati strukturu financiranja izdataka države blagostanja. U tom smislu najvažniji zakon koji su usvojile sve vlade i koji je upisan u različite europske ugovore zakon je o zabrani financiranja društvenog duga uz pomoć središnje banke" (Lazzarato, 2013: 17). Prije ovih zakona država se mogla financirati iz središnje banke bez kamata i uredno vraćati taj dug. Današnje politike država kreću se prema stvaranju golemih javnih i privatnih dugova, a mjere koje nameće MMF i Europa za države poput Grčke i Portugala su mjere privatizacije, odnosno rasprodaje kako bi neoliberalizam proširio svoju logiku i moć djelovanja. Nakon krize financijskog sustava 2008. godine najveći dio tereta duga, zbog ogromnih izdataka bankama i investitorima, pao je na zaposlene i najsiromašnije slojeve društva. Oni koji su trebali podnijeti teret, koji su sami krivi za krizu, banke, investitori i osiguravateljska društva, spašeni su na uštrb najpotrebitijih u društvu, dokazujući time sve tvrdnje o pravom bloku moći koji stoji iza neoliberalizma – bankarskom i financijskom sustavu (Lazzarato, 2013: 91). Kriza je bila dodatan motiv za potpunu implementaciju neoliberalnog programa, što vidimo na primjeru Grčke koju su, stjeravši na rub bankrota, uz pomoć MMF-a i Europe, natjerali da prihvati sve neoliberalne mjere. Prvo su se smanjile plaće, pomaknula se granica umirovljenja, zamrznilo mirovine, povećalo porez na dodanu vrijednosti u 2010. i pokrenulo drugi plan mjere štednje (Lazzarato, 2013: 91). Taj plan predviđa dodatnu privatizaciju (električne energije, aerodroma, luka, marina), povećanje radnog tjedna za dodatnih 2 i pol sata za javne službenike te ukidanje 200 000 radnih mjesta u javnom sektoru, a s ovakvim planom "pomoći" dug Grčke porastao je sa 150% na 170% BDP-a. Jedino što je važno MMF-u i Europi u ovom slučaju je da francuske i njemačke banke, koje zadržavaju vrijednosne papire grčkog duga, budu spašene "javnim" novcem (Lazzarato, 2013: 91).

Čini se kao da svi dobro znaju što se zapravo događa, ali nitko nema hrabrosti reći to naglas, jer bi po svemu sudeći time se suočili u kakvom sustavu zapravo živimo. Kada bi mediji bili objektivni i ne bi ovisili o interesima financijske elite, te se koristili istinitim frazama, onda bi se termin "spašavanje Grčke" zamijenio s terminom "spašavanje francuskih i njemačkih banaka", s time bi se prešlo u potpuno novi politički diskurs (Lazzarato, 2013: 92).

⁴⁹ Podaci preuzeti sa: http://www.cadtm.org/Debt-in-the-North_19.11.2016

Što se tiče ostalih zemalja Europe nakon krize, Portugal je morao prihvatiti mjere pomoći, 80 milijardi dolara, koje je distribuirao svojim vjerovnicima, francuskim, španjolskim i njemačkim bankama, a Island je jedina zemlja koja je pokazala demokraciju na djelu, omogućivši svojim građanima referendum o predloženim planovima mjera štednje, koje su dva puta odbili⁵⁰ (Lazzarato, 2013: 93). Europskim zemljama čije ocjene rejting – agencija se nisu spustile nametnute su mjere štednje izražene u milijardama eura, koje se najprije tiču javnih izdataka i koje utječu na život najranjivijih slojeva društva (Lazzarato, 2013: 93).

Nadalje, ono što se događalo u SAD-u, koji je odgovoran za krizu može se opisati kao krajnji cilj neoliberalizma. Barack Obama 2010. donio je produžetak smanjenja poreza za najbogatiji sloj društva, koji se proširio čak i na one koji imaju prihode veće od 250 000 dolara (5% najbogatijih Amerikanaca), što u konačnici znači da su bogati dobili 315 milijardi dolara, istodobno smanjujući socijalne izdatke (Lazzarato, 2013: 93-94). Nekontrolirani rast javnog duga dogodio se nakon spašavanja banaka, čime su najsiromašniji građani bili najviše pogođeni, koji postaju figure zaduženog čovjeka. "Zaduženi čovjek preko državnog duga postaje najraširenije ekonomsko – egzistencijalno stanje u svijetu. Kraha financijskog tržišta i privremeni neuspjeh neoliberalizma postat će pobjeda ekonomije duga" (Lazzarato, 2013: 95). Vanjski dug SAD-a, premašuje vanjski javni dug svih zemalja u razvoju zajedno, a SAD se diči titulom najrazvijenije zemlje svijeta. Upravo ta činjenica potvrđuje kako je danas na snazi ekonomija duga, gdje dug postaje osnova razvoja zemlje.

⁵⁰ Island je unatoč mnogim pritiscima međunarodnih institucija (posebice MMF-a) ostao dosljedan interesima građana (što bi u načelu svaka država i demokracija trebala). Na referendumu je 93% Islandana glasovalo protiv otplate duga, a uz podršku građana vlada je pokrenula građansku i kaznenu istragu onih koji su stvarno odgovorni za financijske krize, a to su bankari, te su za njima izdane Interpol tjeralice. Island se uspješno oporavlja od financijskog kraha, demokratskim i pravednim načinima, suprotno od onih koji se općenito smatraju neizbježnima. Podaci preuzeti sa: <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/145214/Demokracija-kakvu-jos-niste-vidjeli.html> 3.12.2016

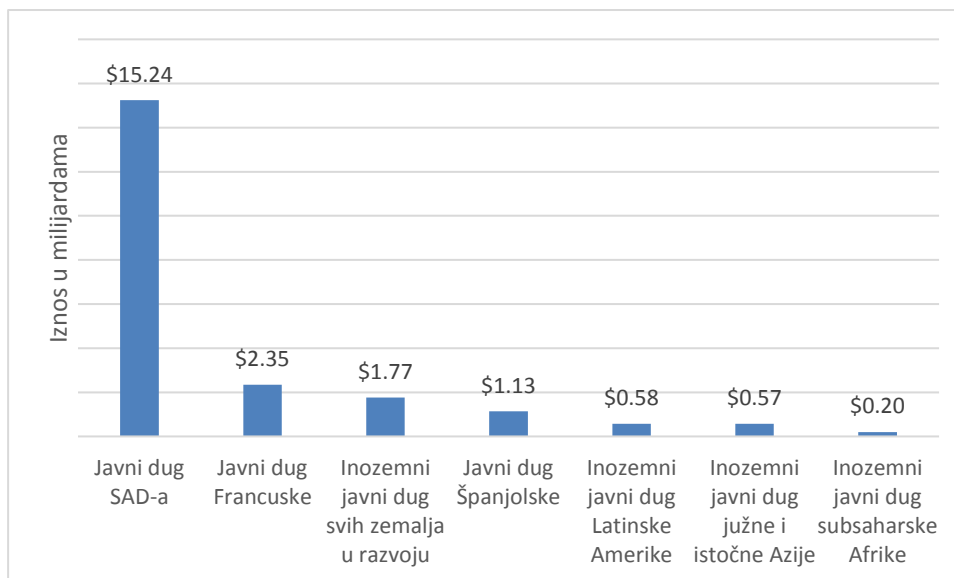

Tabela 5 - Usporedba duga u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju (2012); izraženo u milijardama⁵¹

Također, i unutar Europe, kao i na svjetskom polju, postoje također odnosi centra i periferije, jer postoje dominantne vlade čije politike se nameću zemljama periferije, i one reflektiraju interese korporacija⁵². Iako smo utvrdili načine na koje se zemlje nelegitimno zadužuju, treba se osvrnuti na pojmove o dugu za koje se zalaže Komitet za ukidanje duga Trećeg svijeta (CADTM), kao nevladina udruga koju je osnovao i koju održava Eric Toussaint. "Velik dio javnih dugova treba razmotriti kao nelegitiman⁵³, nelegalan⁵⁴, neodrživ⁵⁵ ili

⁵¹ Preuzeto sa: <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-North-and> 19.11.2016

⁵² Važno je napraviti distinkciju i reći kako se ti interesi odražavaju samo na korporacije ne i na narode, primjerice njemačke ili francuske u cjelini. I unutar dominantnih zemalja događaju se neoliberalne mjere koje idu protiv radničkih prava, primjerice u Njemačkoj sedam milijuna zaposlenih zarađuje manje od 450 eura mjesečno, nemaju pravo na otpremninu u slučaju otkaza, a takva se situacija nije dogodila od Drugog svjetskog rata (Toussaint, 2015).

⁵³ Nelegitimni dug – dug za koji od dužnika nije moguće zahtijevati da ga otplaćuje jer su kredit, osiguranje, garancije ili uvjeti vezani uz njega prekršili državni zakon, međunarodni propis ili javnu politiku; ili su uvjeti bili opako nepošteni, nerazumni, nemoralni i neetični ili nekako drugačije proturječni; ili zato što su uvjeti pod kojima su kredit, osiguranje ili garancije dani sadržavali političke zahtjeve koji su kršili državno zakonodavstvo ili standarde ljudskih prava; ili zato što kredite, osiguranja ili garancije nisu upotrijebili u korist stanovništva; ili zato što su dug promijenili iz privatnoga (komercijalnog) duga u javni dug pod pritiskom da moraju spasiti vjerovnike.

⁵⁴ Ilegalni dug – dug pri kojem nisu bili poštovani odgovarajući pravni postupci (uključivši one koji se tiču nadležnosti predstavničkih organa ili tijela države dužnice da potpišu ili odobre kredite, osiguranje ili garancije); ili pri kojem je davatelj kredita očito postupao nezakonito (uključivši podmićivanje, pritiske i nedopušteno utjecanje); ili pri čijem odobravanju i dobivanju su prekršeni domaći zakoni ili međunarodni propisi; ili pri kojem su uvjeti pod kojima je dodijeljen u suprotnosti sa zakonom ili javnom politikom.

⁵⁵ Neodrživi dug – dug koji nije moguće servisirati a da pritom ozbiljno ne trpi mogućnost ili sposobnost vlade države koja posuđuje da ispunjava svoje temeljne dužnosti vezane uz ljudska prava, npr. obaveze koje se tiču zdravstvenog osiguranja, obrazovanja, opskrbe vodom i osiguranja higijenskih standarda, odgovarajućeg stanovanja ili obaveze da ulaže u javnu infrastrukturu i u programe koji su nužni za privredni i društveni razvoj; ili pri čijem servisiranju nije moguće izbjeći štetne posljedice za stanovništvo države koja posuđuje (uključivši slabljenje životnog standarda). Takav dug treba otplatiti, ali s odgodom, kako bi država bila sposobna ispunjavati svoje dužnosti vezane uz ljudska prava.

neprijateljski⁵⁶(odiozan). Moramo dakle pregledati i analizirati, pa revidirati dug, uz participaciju aktivnoga građanstva" (Toussaint, 2015). Ako se dug pokaže kao takav mora se zagovarati njegov otpis.

Dakle, ako uzmemo za primjer dug države i utvrdimo da je dio vezan za spašavanje banaka zbog financijskog kraha, a za taj krah odgovornosti ne snosi narod, taj se dio duga mora smatrati nelegitimnim, ako ne i nelegalnim zbog poslovanja banaka. Tako bi trebalo funkcionirati u teoriji, no u praksi stvari su kompleksnije što možemo vidjeti kroz primjer Grčke vlade, koja je pozvala Komitet za ukidanje duga koji je utvrdio kako veći dio duga koji se pripisuje Grčkoj treba otpisati. No, "Grčka vlada bila je pod golemim pritiskom kreditora, MMF-a, predsjednika Europske centralne banke Marija Draghija i predsjednika Euro skupine Jeroena Dijsselbloema, te ucijenjena od kreditora, odlučila je ne koristiti naš izvještaj i ne dovoditi u pitanje legitimnost duga" (Toussaint, 2015). Takav bi diskurs bio početak rješenja sveprožimajućeg duga u neoliberalnom društvu.

U krajnjoj liniji može se i treba se dovesti u pitanje i moralnosti duga. Financijski kapitalizam želi nas svesti na razinu na pojedinaca koji promatraju svijet kroz prizmu novca. Time se provodi moralna izvrsnost na svim razinama društva. Opći oprost dugova vratio bi nas u stanje normalnih odnosa i struktura društva, gdje kapital nije jedino mjerilo vrijednosti.

I Graeber zaključuje svoju iscrpnu knjigu optimističnim riječima općeg oprosta duga, kako onog međunarodnog tako i potrošačkog. "Bilo bi to korisno i zdravo ne samo jer bi donijelo olakšanje u toliko slučajeva istinske ljudske patnje nego i jer bismo se tako podsjetili da novac nije nešto neizrecivo i sveto, da podmirivanje dugova nije bit moralnosti (...) te da je demokracija mogućnost da se svi dogovore da se stvari drugačije urede" (Graeber, 2011: 488). Ostaje pitanje postoji li mogućnost odupiranja diktatu kapitala i vjerovnika, i do koje mjere je to izvedivo. Čini mi se kako je neoliberalna politika otišla predaleko, i da je vjera u oprost dugova, čak i onih nelegitimnih, samo distopija s utopijskim obrisima.

U sljedećem poglavlju usmjerit ću se na konkretnu analizu duga u Republici Hrvatskoj i utjecaj financijalizacije na državu i društvo s posebnim naglaskom na aferu oko kredita u *švicarcima*.

⁵⁶Neprijateljski dug – dug za koji je davatelj kredita znao ili je morao znati da su pri njegovu prihvaćanju i dodjeli prekršena demokratska načela (uključivši odobrenje, sudjelovanje, transparentnost i odgovornost) i koji je upotrijebljen u suprotnosti s najvećom mogućom korisnošću za stanovništvo države koja posuđuje; ili dug koji je nemoralan i neetičan ili svojim učincima uskraćuje ljudima njihova temeljna državljanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava.

Sve definicije su preuzete sa <http://www.portalnovosti.com/eric-toussaint-dug-svake-zemlje-zasluzuje-analizu> 19.11.2016

5. DUG U HRVATSKOJ

Nastanak hrvatskog potrošačkog društva, financijalizacije i u konačnici duga, podudara se s većinom postsocijalističkih zemalja Europe. Transformacija hrvatskog društva teče kroz proces tranzicije koja je u zadnjih 20 godina oblikovala prostor intenzivne potrošnje i intenzivne zaduženosti i države i građana. Kao što sam spomenula u prethodnim poglavljima, transformacija iz socijalističkog upravljanja u tržišno gospodarstvo dolazi kroz tipične metode "slobode" neoliberalizma – liberalizaciju, deregulaciju, marketizaciju⁵⁷ i privatizaciju javnog sektora.

Razvoj gospodarstva bio je kočen ratnim štetama te je tranzicija ostavila negativne posljedice na građane, osiromašene ratnim razaranjima i razaranjima države od strane vlastitih političara. Početkom devedesetih Hrvatska počinje suradnju s MMF-om, a 1994. dobiva prve zajmove što je olakšalo gospodarsku situaciju, ali i vodilo u ogromna zaduživanja države. Nova nacionalna valuta, hrvatska kuna, uvedena je 1994, a nakon što su prevladane ratne i privatizacijske teškoće, Hrvatska je ušla u etapu rasta BDP-a čija je najviša godišnja stopa rasta od 5,2% zabilježena je 2002, a 2003. BDP je dostigao razinu od prije rata (24,8 milijardi dolara⁵⁸). Uz rast BDP-a, primjetan je i paralelni rast duga, kako osobnog tako i ukupnog državnog duga. Inozemni dug Hrvatske 1996. iznosio je 4,28 milijardi eura (27% BDP-a), a prema podacima HNB-a, 2006. 43 milijardi eura, tj. 94 % BDP-a (Burić, 2010: 12), dok je u 2012. godini iznosio 102,6 % BDP-a (HNB, 2014 prema Cvijanović i Kešeljević, 2015: 175).⁵⁹

Razvoj financijske industrije u Hrvatskoj odvijao se pod utjecajem privatizacije domaćih banaka, što je uzrokovalo financijsku ekspanziju i mnogobrojnu ponudu kreditnih proizvoda, ali i negodovanja o "rasprodaji nacionalnog bogatstva", a Burić daje ponešto drugačije objašnjenje. Naime, hrvatski financijski sustav dio je globalnog sustava koji određuje njegov smjer, a to je nekontrolirano i rizično kretanje novca i duga, stoga je ekspanzija kreditnih proizvoda, kao glavnih krivaca zaduženosti građana, standardna poslovna politika ekonomije duga (Burić, 2010: 81-82). Također, trgovačka društva su odigrala svoju ulogu jer masovno potrošačko društvo zahtjeva masovno širenje tržišta, odnosno "uključivanje u potrošnju i onih kategorija stanovništva s prosječnom ili ispodprosječnom potrošačkom snagom" (Burić, 2010: 82); ili kako to Ritzer naziva *demokratizacijom potrošnje* što prelazi u

⁵⁷ Tranzicija kao marketizacija znači napuštanje gospodarskih monopola i vraćanje tržištu (Burić, 2010: 10).

⁵⁸ Podaci preuzeti sa: <http://www.croatia.eu/article.php?lang=1&id=31> 30.11.2016

⁵⁹ Podaci iz 2015. ukazuju kako se javni dug smanjio no svejedno zauzima 87,7 % BDP-a <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/eurostat-hrvatski-javni-dug-porastao-na-87-7-posto-bdp-a---393991.html> 30.11.2016

demokratizaciju zaduživanja što omogućuje pristup kreditnim proizvodima svim kategorijama stanovništva (Ritzer, 1995 prema Burić, 2010: 82).

Nadalje, čini se kako je problem zaduženosti u Hrvatskoj postao dio općeprihvaćenog diskursa; "kolektivne svijesti" ili u nekim pričama "društvenog mentaliteta" Hrvata koji prekomjerno troše i prekomjerno se zadužuju (Burić, 2010: 11-12). No, je li sve baš tako crno - bijelo? Srž generiranja duga tiče se domaćih banaka, gotovo svih u stranom vlasništvu, koje su se zaduživale kod svojih "banaka-majki" i taj dug prodavale pod nazivom kreditnih proizvoda (Burić, 2010: 13). Naravno, iz perspektive financijskog sektora priča je ovakva: građani su zbog svojih neutaživih potrošačkih želja forsirali banke da se zadužuju u inozemstvu. Tome podaci idu u prilog jer iskazuju kako je kreditno zaduženje stanovnika 2005. bilo 36% BDP-a, 2006. 40%, a 2007. 43 % BDP-a (Burić, 2010: 13).

Također, izvještaji HNB-a pokazuju kako je rast kreditnog zaduženja građana za razdoblje između 2001. i 2006. iznosilo 122% dok je rast stambenih kredita iznosio 200%.⁶⁰ To znači i da se inozemni dug u razdoblju od 1995-2009. povećao više od deset puta, dosegnuvši 43 milijarde eura u 2009., dok je BDP rastao znatno sporije, povećavši se tri puta. Kao odgovor na pitanje što je razlog prekomjernog zaduživanja građana i države umjesto uobičajene floskule o "mentalitetu Hrvata" treba se osvrnuti na činjenicu nije li to samo posljedica neoliberalizma i prijelaza u takav sustav, koji gradi svoju okosnicu oko duga. Nije li kolektivna zaduženost samo posljedica vezanosti za život u neoliberalnom potrošačkom društvu? Stoga, treba istaknuti da su glavni "krivci" za ovakav razvoj država, banke i međunarodne financijske institucije koje su u okolnostima na međunarodnom tržištu⁶¹ polučile dužničko ropstvo (Burić, 2010: 22). Pri analizi duga u Hrvatskoj pažnju treba usmjeriti na banke koje su glavni distributeri kreditnih proizvoda, i koje su stavile na raspolaganje beskonačne transakcije dugovima, koje su ujedno doprinijele razvoju samog financijskog tržišta u Hrvatskoj (Burić, 2010: 78).

Nadalje, nakon 2002. Hrvatska je doživjela ekonomski rast koji je trajao do 2008, kada je započela kriza svjetskog financijskog sustava. U Hrvatskoj se kriza pretvorila u dugotrajno preživljavanje gdje je stopa nezaposlenosti dosegla 21,9 % u veljači 2013. dok je nezaposlenost mladih dosegla 51,6 % u ožujku 2013. (Rodik, 2015: 63). To jasno ukazuje kako je ekonomski rast temeljen na iluziji duga koji nije dugoročno održiv.

⁶⁰HNB, Bilten, Studeni 2009, br. 153 str 1340,3 iz Burić, 2010: 14.

⁶¹ Smanjivanje kamatnih stopa od strane centralnih banaka što je omogućilo pristup jeftinom novcu bankarskom sektoru koji je taj jeftino nabavljen novac plasirao uz jako visoku kamatu građanima, i time se omogućio golem profit banaka (Burić, 2010: 22).

I hrvatski bankovni sustav prošao je isti put kao većina zemalja bivše socijalističke Europe. To znači da je u prvoj fazi bilo svojstveno bujanje malih privatnih domaćih banaka, koje završava bankarskim krizama iz 1998. i 1999. Te su krize završile stečajem i sanacijom gubitaka novcem poreznih obveznika (ni prvi ni zadnji put), a prema podacima HNB-u sanacija je iznosila više od 27% BDP-a (Šonje i Vujčić, 1999: 1 prema Rodik, 2015: 63). Nakon krize uslijedila je faza internacionalizacije hrvatskih banaka; drugim riječima strukturiranje u skladu sa svjetskim financijskim institucijama i pravilima neoliberalnog poretka i zapadanje u klopku duga (Burić, 2010: 153-154). U internalizaciji banaka na hrvatskom tržištu prevladavale su austrijske i talijanske banke koje su u dvije godine izmijenile sliku hrvatskog financijskog sustava i društva. Naime, 1998. godine strane banke su imale 6,7 % vlasništva dok 2000. su držale 84 - 87% bankarskog sektora (Ćetković, 2011: prema Rodik, 2015: 63).

Banke u stranom vlasništvu prepoznale su potencijal na hrvatskom tržištu i u hrvatskom društvu. Upravo zato što u proteklim desetljećima kredit nije bio dostupan svim građanima, banke su svoju snagu fokusirale na kredite, posebice stambene, za kojima je bila visoka potražnja, i u potpunosti osvojile tržište i džepove građana. U prilog tomu govore i činjenice: u trendu rasta ukupnog duga građana, stambeni kredit pridonosio je gotovo polovici ukupnog duga, a od kraja 2000. do 2007. ovi krediti su porasli za 700% (Rodik, 2015: 63). Uz rast duga građana, kao i potražnje za kreditima, rasle su i cijene nekretnina. S obzirom na to, najvažniji faktor banaka u borbi za novim klijentima postale su što niže kamatne stope.

U ovoj utrci pobijedila je lokalna podružnica austrijske banke koja je 2003/2004 počela izdavati kredite s valutnom klauzulom u švicarskim francima koja je sadržavala dotad najniže kamatne stope (Rodik, 2015: 64). Iluzorni ekonomski napredak u razdoblju između 2000. – 2007. doprinio je mišljenju kako je kreditiranje u stranoj valuti prihvatljivo, čak i poželjno, te je time otvoren put novoj kreditnoj ekspanziji. Međutim, rizici koji su nužno povezani s kreditom i stranom valutom ostavljeni su u velikoj mjeri po strani, sve dok nije došlo do rasta vrijednosti švicarskog franka. Mnogi su ljudi pretrpjeli velike novčane i moralne gubitke, dok su se banke, po tko zna koji put osigurale sumnjivim praksama podešavanja kamatnih stopa (Rodik, 2015 prema Cvijanović i Kešeljević, 2015: 174).

Sve navedeno nas vodi do sljedećeg poglavlja u kojem ću detaljno analizirati slučaj kredita u švicarskim francima, problematiku kredita i posljedice za banke, državu i građane.

5.1. Studija slučaja: Kredit u Švicarskim francima

Hrvatska je, slično drugim postsocijalističkim zemljama doživjela ekspanziju financijskog tržišta nekretnina kada su se potrošači počeli oslanjati na nove bankovne forme zaduživanja – kredite, posebice stambene. U bitci za tržište kreditima pobijedili su krediti u švicarskim francima koji su imali najniže kamatne stope u usporedbi s kreditom u kunama ili eurima (Rodik, 2015: 65). Lokalne podružnice austrijskih banaka (Erste&Steiermärkische banka i Hypo-Alpe-Adria-Banka) počele su 2003. izdavati kredite vezane za švicarsku valutnu klauzulu, a vrhunac širenja doživjele su između 2005. i 2007. godine. Ti su krediti sadržavali valutnu klauzulu u švicarskim francima, što je značilo da je plan otplate sastavljen u švicarskim francima, no uplate rata su se vršile u kunama, prema tečaju važećem na dan uplate (Rodik, 2015: 78)

Dodatan faktor koji je utjecao na širenje jeftinijeg kredita u švicarskim francima bio je nedostatak regulacije ugovora o kamatnim stopama, stoga su ugovori uključivali klauzulu o promjenjivoj kamatnoj stopi (Rodik 2015 :65). Iz tog razloga postojala je varijabilna kamatna stopa, bez ikakve čvrste definicije, čime je ona postala podložna manipulaciji. Za banke to je značilo da mogu mijenjati kamatne stope kada god i koliko god su htjele. Jedino što je bila njihova obaveza je informiranje klijenata o promjeni.⁶² Također, neregulirana kamatna stopa vodila je agresivnom marketingu putem kojeg su promovirani "stambeni krediti na popustu" (Rodik, 2015: 65). Krediti su sadržavali kamatnu stopu nižu od 4%, no banke su vrlo dobro znale da ih u bilo kojem trenutku mogu povisiti. Svi ovi faktori rezultirali su brzim širenjem kredita u švicarskim francima, a glavna karakteristika je bila činjenica da banke nikada nisu upozorile klijente o kakvom se riziku radi, s obzirom na tečaj švicarskog franka i promjenjivu kamatnu stopu (Rodik, 2015: 65). Ono što je zabrinjavajuće jest da nadležne institucije nisu u većoj mjeri prepoznale ovaj rizik i pravovremeno upozorile građane. Iako je HNB. u 2006. godini izdao upozorenja o promjenjivosti švicarskog franka (najgori scenarij prema HNB-u bilo bi povećanje od 18% vrijednosti u odnosu na kunu), mediji i financijski analitičari oštro su odbacili takva upozorenja sugerirajući da su jeftini krediti najbolja opcija (Rodik, 2015: 66).

⁶² Upravo je ta činjenica razlog za trenutne tužbe protiv osam banaka, a osim toga tužene su i zbog ne informiranja klijenata o riziku s švicarskom valutnom klauzulom (Rodik, 2015: 78)

Početakom 2008. osjetio se prvi rast tečaja franka, a sukladno time rasle su i rate kredita.⁶³ No, pravi porast došao je u ljeto 2011. kada je vrijednost franka porasla za 40% u odnosu na vrijeme kada je većina kredita ugovorena (razdoblje od 2005-2007). Banke su povećale kamatne stope nekoliko puta u razdoblju od 2008.-2009., a kombinirani učinak rasta kamatne stope i povećanja tečaja proizveo je rast mjesečne rate od oko 50% pa čak u nekim slučajevima do 100% (Rodik, 2015: 66). Dodatan problem za dužnike, a pogodnost za banke, bilo je i da je glavnica kredita bila u švicarskim francima pa su dužnici sada dugovali banci više nego što su uopće od nje posudili.

Iz svega ovoga 2011. godine proizašla je brojka od 100 000 ljudi koji su "zapeli" u svojim kreditima u švicarskim francima, od čega je 75 000 vezano za stambene kredite, a podaci iz 2013. pokazuju da stambeni krediti predstavljaju više od 80% cjelokupnog kredita u švicarskim francima (Rodik, 2015: 66). Nadalje, s obzirom na nerazuman rast kamatnih stopa i same glavnice kredit je postao od prvotnog "rješenja problema", glavni krivac za financijske, psihološke, zdravstvene i socijalne probleme u mnogim kućanstvima. U konačnici, nemogućnost otplate doživljava se ne samo kao financijski već i kao društveni neuspjeh, posebice što su ovi krediti bili većini slučajeva stambeni, kao izraz sigurnosti i izrade stabilnog doma⁶⁴. (Rodik, 2015: 68).

Udruga Franak 2012. godine provela je istraživanje u sklopu aktivnosti o podizanju svijesti o političkim mjerama za rješavanje problema kredita u švicarskim francima. Istraživanje je uključivalo pitanja o bankama, kreditu, teretu duga, riziku i odnosu banka – klijent. Osnovni socio – demografski podaci ukazuju da su dužnici u problemima otplate kredita bili većinom mlade obitelji s djecom, između 30-39 godina, s prosječnim ili nešto višim osobnim primanjima u odnosu na hrvatski prosjek (Rodik, 2015: 69-70). Najveći broj kredita podignut je u Zagrebačkoj banci, PBZ-u, HYPO i Erste, a najveći dio kredita podignut je 2006. i 2007. godine. Zanimljivo je da najvećem dijelu ispitanika (ukupno 35%) odlazi između 50 i 75% mjesečnih primanja na otplatu kredita, dok idućih 32% ispitanika izdvaja i preko 75% mjesečnih primanja na kredite. Također, najvećem broju ispitanika rata je narasla između tisuću i dvije tisuće kuna; osobama koje imaju stambeni kredit u CHF-u su u prosjeku izdaci na rate svih kredita koje imaju porasle za 1675,66 kn, odnosno 50,94%.⁶⁵

⁶³ U 2007. godini tečaj švicarskog franka u odnosu na kunu iznosio je 4,36 kn; 2011. tečaj je iznosio 7,23 kn. Banke su konačno ovakve kredite prestale nuditi krajem 2008. godine (Rodik, 2015: 78).

⁶⁴ U istraživanju Udruge Franak iz 2012. najvažniji motivi za uzimanje kredita bili su: prestanak plaćanja najma te osiguranje stalnog doma za vlastitu obitelj (Rodik, 2015: 73).

⁶⁵ Podaci preuzeti sa: <https://www.scribd.com/document/112998630/Istra%C5%BEivanje-kreditnih-du%C5%BEnika> 30.11.2016

No, najvažniji dio istraživanja bila su otvorena pitanja čiji je cilj bio prikupiti kratke opise osobnog iskustva dužnika, koja su naposljetku dala najvažniji uvid u motive dužnika za uzimanje kredita i sam proces i iskustva ugovaranja te otplate istoga (Rodik, 2015: 69). Svjedočanstva koja su prikupljena za vrijeme provođenja tog istraživanja objavljena su u *Crnoj knjizi* (2012) od strane Udruga Franak. Kroz svoje komentare sudionici su često izražavali osjećaje izigranosti, zloupotrebe povjerenja te stav kako ih država nije dovoljno zaštitila, što nam otkriva nepoznatu stranu dužnika, onu o posljedicama duga. U ovakvoj analizi kredita i njegovih posljedica možemo shvatiti kako je dužnička kriza daleko kompleksnija nego što je bila sugerirana.

Također, pri odluci o uzimanju kredita, osim uobičajenih agresivnih marketinških strategija, većina sudionika navela je komunikaciju s osobnim bankarom kao ključnu za oblikovanje percepcije o kreditu (Rodik, 2015: 74). Naime, osobni bankar je organizacijska inovacija uvedena 2000-ih s ciljem personaliziranijeg pristupa klijentu; dužniku, čime se kao rezultat dobila neformalna, osobna i gotovo prijateljska atmosfera "odlaska u banku" (Rodik, 2015: 63). Tako se odlazak u banku shvaća kao nešto nužno, svakodnevno čak i poželjno, gotovo jednako kao odlazak u trgovački centar. Time su banke stvorile iluzornu sliku povjerenja i stručnosti osobnih bankara.. i same banke, čime su čin uzimanja kredita znatno olakšale. Informacije koje su klijenti, sadašnji dužnici, dobivali od svojih osobnih bankara obično su bile vrlo ograničene i zavisile su od sposobnosti kako klijenata tako i samih bankara. Također, nije na odmet spomenuti kako su osobni bankari dobivali bonus na plaće za svaki prodani kredit, stoga su imali dodatni motiv za prodaju, te su bili skloni zatajiti informacije o visokim rizicima kredita (Rodik, 2015: 74). Više od 75% dužnika kao ključan moment spomenulo je preporuke osobnog bankara koji su kredite prikazali kao najbolju ponudu jer je švicarski franak stabilna i sigurna valuta (Rodik, 2015: 74).

"U banci su me uvjerali da mi je bolje uzeti kredit vezan uz švicarski franak jer je franak STABILAN, a s eurom kazaše "tko zna što će biti". Franak je tada, 2005. godine, bio 4,73 kune. I tako sam sada u situaciji da sam od početnog preračunatog iznosa kredita od 53.000 eura plaćajući oko 400 eura mjesečno već gotovo 7 godina, dužna još oko 61.000 eura". (Ispitanik 10619255)⁶⁶

⁶⁶ Preuzeto iz *Crna knjiga*, Udruga Frank 2012 89 str. <http://udrugafanak.hr/crna-knjiga/> 30.11.2016

Dakle, može se zaključiti kako je situacija s kreditom i kamatnim stopama u švicarskim francima odredila mnoge ljudske sudbine, koje su često završavale financijskim i emocionalnim problemima. Psihološki utjecaj bio je za mnoge otežan činjenicom da su glavni izvori problema, problem otplate kamata i glavnice, vanjski čimbenici (porast valute i nametnuti rast kamatne stope) koji su izvan kontrole dužnika (Rodik, 2015: 74). Stoga su mnogi, osim bez dovoljno prihoda, ostali i bez zdravlja, braka, stambenog prostora i prijevoznog sredstva. Jedan od mnogobrojnih primjera kredita na djelu:

"Kredit smo podigli 2008. god., moja bivša žena i ja. Uzeli smo kredit u CHF, s povoljnom kamatom i tečajem švicarca od 4,8 (danas je 6,2). Kroz 2-3 godine tečaj CHF je porastao i rata kredita podigla se s nekih 2.000 kn na 2.700 kn. U međuvremenu smo se razveli, stan je ostao meni, a s time i kredit. Uz moja prosječna primanja od oko 3.700 kn i ratu od 2.700 kn, te uz alimentaciju za dijete koju moram plaćati, život je postao... gadan" (Ispitanik 10450098)⁶⁷

Zaključno, što se događa ako dužnik ne može otplaćivati narasle rate kredita? Banke sugeriraju prebacivanje kredita u drugu valutu, ali u praksi to nije izvedivo. Iznos glavnice se, kao i kamate, računa na temelju odnosa kuna – CHF, te se glavnica (ukupni dug bankama, bez kamata) nakon više godina otplate kredita, nije smanjila, već se povećala, nekima za čak 40 %. Ako ste u ljeto 2007. od banke dobili 550.000 kn, danas ste, usprkos svim otplatama, dužni, bez kamata, oko 700.000 kn.⁶⁸ Koji su postupci kada dužnik ostane bez rješenja i ne može više otplaćivati kredit? Banka ima zakonsko pravo izbora sredstva naplate, a ta naplata ide linijom dužnika, pa potom sudužnika (jamca), te ako tim putem ne uspije slijedi naplata duga putem ovrhe.⁶⁹

U priči o kreditima u švicarcima treba se osvrnuti i na medijsku (ne) prezentaciju problema oko kredita koji ne sadrže jezgrovitu priču i ne sagledavaju ključne odnose i pitanja.⁷⁰ Često se kroz medije sugeriralo da je najveća odgovornost na pojedincima "koji su si sami krivi" jer su lakomisleno podizali kredite i time opravdavaju poziciju banke jer je logika bankarskog poslovanja profit, a ne socijalna osjetljivost. No, izračun profita samo od povećanja rata 2011. iznosio je preko 2 milijarde kuna.⁷¹

⁶⁷ Preuzeto iz *Crna knjiga*, Udruga Frank, 2012, 10 str. <http://udrugafrank.hr/crna-knjiga/>

⁶⁸ Podaci preuzeti sa: <http://www.h-alter.org/vijesti/masovno-zaduzivanje-gradjana> 2.12.2016

⁶⁹ Prema službenim podacima HGK, 2006. godine je bilo do 15, a 2011. godine 502 ovrhe stanova, što je porast od 330%. Bilo je 107, a 2011. 1506 ovrha kuća. Preuzeto sa: <http://www.h-alter.org/vijesti/masovno-zaduzivanje-gradjana> 2.12.2016

⁷⁰ Samo jedan od mnogobrojnih medijskih članaka: <http://www.novolist.hr/Komentari/Blogovi/Meduzemlje-Tihomira-Ponosa/Frankovci-ili-kako-neprilika-stvara-medijskog-subjekta> 3.12.2016

⁷¹ <http://www.h-alter.org/vijesti/masovno-zaduzivanje-gradjana> 2.12.2016

Stoga, treba sagledati problem s društvene i makroekonomske razine, u kojoj odgovornost snose zakonodavac, Vlada i HNB, koji su u poziciji kreiranja i reguliranja samog sustava, te koji su trebali štiti građane, a ne banke. Podaci jasno ukazuju da su banke klijentima koji su bili kreditno nesposobni u eurima, izdavale kredite u švicarskim francima te to navodi na zaključak da su banke, u borbi za tržište, svjesno davale prerizične kredite.

Banke su bile svjesne izuzetno rizičnih kredita, a sav su rizik potom prebacile na klijente, povećavajući kamatnu stopu, te su većinu dužnika učinile zapravo kreditno nesposobnima. Povećanjem kamata zapravo su povećale i dodatno osigurale vlastitu dobit, znajući da su time većini dužnika onemogućile bilo kakve izmjene kreditnih uvjeta (promjenu valutne klauzule u euro ili konverziju kredita u kune).⁷² Smatram kako ovdje možemo govoriti o prije svega nelegitimnom i nelegalnom dugu, u okviru definicija Komiteta za ukidanje duga Trećeg svijeta (CADTM), iz više razloga. Uvjeti vezani uz dug su bili nepošteni, nerazumni, nemoralni i neetični te krše standarde ljudskih prava, stoga je ovaj dug nelegitiman. Također, nisu poštovani odgovarajući pravni postupci te je davatelj kredita očito postupao nezakonito (ne informiranje dužnika o rizicima, utjecaj osobnih bankara, svjesno davanje visoko rizičnih kredita, prebacivanje odgovornosti na dužnika) čime dug čini i nelegalnim.⁷³

No nažalost do sada je kroz pregovore s bankom svega 6% ispitanika uspjelo izmijeniti kreditne uvjete u svoju korist.⁷⁴ Također, nadležne institucije (HNB) koje su trebale reagirati pravovremeno, smatraju da su jasno upozoravali na rizičnost te kako su učinili sve što je u njihovoj moći, a građani su bili ti koji ih nisu slušali.⁷⁵ Tako je, kao i u svim slučajevima duga, bilo vanjskog duga države ili nelegitimnog kredita, teret pao na leđa građana.⁷⁶ Jedina mogućnost ostala je otplata duga (čije su rate u prosjeku oko 50% veće), što je mnoge dovelo na sam rub egzistencije.

⁷² Preuzeto sa: <https://www.scribd.com/document/112998630/Istra%C5%BEivanje-kreditnih-du%C5%BEnika> 2.12.2016

⁷³ Na Županijskom sudu u Zadru 30. rujna 2016. donesena je prva prava pravomoćna presuda kojom je presuđeno da Splitska banka mora isplatiti dužniku oko. 11.000 kn plus zakonske zatezne kamate, zbog nezakonito povećanih kamatnih stopa tijekom 5 godina od dana podizanja privatne tužbe. Stoga, time se otvara novi prostor za borbu, u okviru zakonskih rješenja, no borba je duga i spora. Preuzeto sa: <http://udrugafranak.hr/konacno-prva-prava-pravomocna-presuda-za-vracanje-preplacenih-kamata/> 3.12.2016

⁷⁴ Podaci preuzeti sa: <https://www.scribd.com/document/112998630/Istra%C5%BEivanje-kreditnih-du%C5%BEnika> 2.12.2016

⁷⁵ <http://www.poslovni.hr/komentari/hnb-je-kriv-za-kredite-u-svicarcima-185182> 3.12.2016

⁷⁶ Konačno je 18. listopada 2016 donesena odluka Visokog upravnog suda RH kojom se HNB-u naložilo da dostavi podatke o nezakonitim poslovima banaka u provedbi konverzije kredita sa švicarskim francima HNB je do tada to odbijao učiniti tvrdeći da su nezakonita postupanja banaka poslovna tajna koju ne smije odati. Preuzeto sa: <http://udrugafranak.hr/udrugafranak-pobijedila-je-hnb-konacna-presuda-visokog-upravnog-suda/> 3.12.2016

6. ZAKLJUČAK

U ovom diplomskom radu nastojala sam iznijeti tezu o dugu kao pokretaču suvremene neoliberalne ekonomije i društva. Dug se koristi od strane međunarodnih institucija kroz ekonomske politike koje djeluju protiv interesa običnih građana i pogoduju moćnoj eliti.

Kroz rad sam stvorila tri cjeline koje su komplementarne jedna na drugu kako bi cjelovito prikazala razvoj duga kroz potrošačke i ekonomske prakse. U prvom djelu rada bazirala sam se na pojmovima potrošačkog društva i potrošnje za koju smatram da odražava općeprihvaćene prakse današnjeg života. Objasnila sam ishodišne točke potrošačkog društva i njegova razvoja, kako bi se jasnije shvatio način funkcioniranja današnjeg društveno – ekonomskog okvira u kojem živimo. Potrošnja postaje središnje iskustvo današnjeg načina postojanja u (post) modernoj kulturi, a potrošačko društvo čini dominantnu društvenu vrijednost današnjeg tržišnog društva (neoliberalizma). Nadalje, posebno sam se osvrnula na razvoj potrošačkog društva u Hrvatskoj.

S obzirom na to da potrošnja postaje najvažnija praksa u svakodnevnom životu, ona mijenja funkcioniranje ekonomije, trgovine i protoka novca, a u pozadini današnjeg (hiper) potrošačkog društva krije se neoliberalni sustav. Sukladno dominaciji potrošnje, javlja se i dominacija novog društveno – ekonomskog modela funkcioniranja u današnjem društvu, a to je neoliberalizam. Stoga, u drugom djelu rada opisala sam razvoj i razloge uspjeha neoliberalnog modela, neoliberalne države i financijskog kapitalizma. Srž neoliberalizma je slobodna trgovina, ekonomski rast, deregulacija, privatizacija, i rastuća moć privatnog kapitala. Interesi kapitala postaju vodeće instance, čineći time bogatijima one ionako već bogate, a poziciju radnika ostavlja u rukama tržišta. Također, ostavlja se prostor za zaključak kako je neoliberalizam politički projekt s ciljem ponovne uspostave moći i bogatstva ekonomskih elita jer je očita činjenica da neoliberalni sustav služi isključivo osobnim interesima globalne elite, koja kroz novu moć financijskog sektora drži monopol. S obzirom na to da interesi kapitala postaju vodeća nit neoliberalizma, to znači da neoliberalni sustav donosi financijalizaciju svega, što se potvrđuje kroz primjer suradnje neoliberalne države i financijskih institucija. Osnovna državna politika postaje monetarizam, a novac centralni pokretač države. Dakle, u praksi to znači da danas država spašava bankarski sustav i cjelokupni financijski sektor, dok najveću odgovornost i realni gubitak na globalnoj razini snose građani prvenstveno kroz smanjenje životnog standarda i ukidanje socijalnih izdataka države.

Uspostavljanjem neoliberalnog sustava uspostavlja se i ekonomija duga jer je izravna posljedica neoliberalnih politika produbljivanje duga države, na razini javnog duga, koji čini cijelo društvo zaduženim, te privatnog duga pojedinca koji vodi do osobne prezaduženosti i života na dug. To nas dovodi do treće cjeline rada, koja ujedno tvori samu ideju cijelog rada o dugu kao pokretaču suvremene neoliberalne ekonomije, te ekonomiji duga kao novoj vrsti imperijalizma. Neoliberalna država omogućuje reprodukciju novih odnosa moći utemeljenih na dugu, a dug i ekonomija koja putem njega proizlazi postaje nova strategija neoliberalizma. Dug postaje temelj današnje ekonomije i razvoja gospodarstva, i središnja tema međunarodne politike. Nadalje, ekonomija duga nameće novi oblik moći koji možemo nazvati dužničkim imperijalizmom, a tiče se javnog duga država, kojima se dokazuje kako nikada nismo izašli iz sustava kolonija, kolonizatora i zemalja osvajača. Putem institucija koje upravljaju svjetskim sustavom financija (WTO, MMF, UN) postajemo dio mašinerije koje se vodi načelom utjerivanja duga, bilo državnog ili subjektivnog duga, i stvaranja nove vrste imperijalizma.

Dužnički imperijalizam funkcionira kao i svaki drugi oblik imperijalizma, hegemonijski, a u praksi on označava da siromašne zemlje i njezini stanovnici financiraju razvoj bogatih država. Drugim riječima, dug predstavlja novo sredstvo pomoću kojeg se pokoravaju države u neoliberalnom sustavu, gdje sila više nije potrebna. To vrijedi za siromašne zemlje Trećeg svijeta kao i za zemlje zapada. Glavni dokaz ovim zaključcima je rasplet situacije nakon krize financijskog sustava 2008. godine, gdje je najveći teret otplate duga pao na porezne obveznike i najsiromašnije slojeve društva. Jedinu krivcu za krizu, banke i financijski sektor, spašeni su od strane neoliberalne države, dokazujući time sve tvrdnje o bloku moći koji stoji iza neoliberalizma – bankarskom i financijskom sustavu, a kriza je bila dodatan motiv za potpunu implementaciju neoliberalnog programa.

U konačnici, nadovezujući se na spomenutu temu duga, analizirala sam dug u Hrvatskoj, kao zemlji u tranziciji koja prolazi put do "neoliberalnog blagostanja", i osvrnula sam se na kredite u švicarskim francima, koji su jedan od mnogobrojnih primjera neoliberalne ekonomije duga na djelu. Posebno sam istakla istraživanje Udruge Franak i svjedočanstva iskustva dužnika koja su objavljena u *Crnoj knjizi* (2012) Time sam htjela ukazati na realne posljedice duga na čovjeka i osvijetliti nepoznatu stranu dužnika. U ovakvoj analizi kredita i njegovih posljedica možemo shvatiti kako je dužnička kriza daleko kompleksnija te kako duboko utječe na psihičke i fizičke značajke pojedinca.

Zaključno, što nam preostaje nakon svih izrečenih teorija i teza o dugu i njegovim posljedicama? Mišljenja sam, kao i brojni autori, da nelegitiman, neprijateljski i nepravedan dug treba dovesti u pitanje i odbaciti.

Također, slažem se da treba dovesti u pitanje moralnosti i opravdanost duga samog po sebi. Svodeći današnji svijet na novac, kao glavnog pokretač društva, dolazimo do moralne izvrsnosti u svim porama društva. Opći oprost duga, kao rješenje današnje krize morala, vratio bi nas u stanje normalnih odnosa i struktura društva, gdje novac nije jedino mjerilo vrijednosti.

No, jedino pitanje je realne mogućnosti takvog scenarija u okolnostima današnjeg društva. Postoji li uopće mogućnost odupiranja diktatu kapitala i vjerovnika, i do koje mjere je to izvedivo? Primjeri poput Islanda, gdje vlada prava participativna demokracija na djelu ostavljaju nadu, međutim to je tek kap u moru politike neoliberalizma. Čini mi se kako je neoliberalna politika otišla predaleko, i da je vjera u oprost dugova, čak i onih nelegitimnih, samo utopija (s distopijskim okosnicama). I oni koji su uspjeli u naumu oprosta nelegitimnih dugova nisu do toga došli bez dugotrajne i iscrpljujuće borbe. Dug i ekonomija duga tvore shemu na kojoj počiva cijeli sustav. Trebalo bi mijenjati cijelu paradigmu sustava, i duboko osvijestiti svoje položaje u društvu, a u ovakvim uvjetima to jednostavno nije moguće.

Također, na kraju želim spomenuti i da su se tijekom pisanja rada javile ideje o mogućnostima dubljeg i drugačijeg istraživanja duga u današnjem društvu. Naime, postoji mogućnost usmjeravanja na odnos duga, pojave kartičnog poslovanja i posljedica kartičnog poslovanja na pojedinca. Takva bi se tema mogla i terenski istražiti. U tom kontekstu rad bi se mogao ticati odnosa pojedinca i banke, i obrnuto, banke kao novog mjesta održavanja društvenih odnosa. Nadalje, još jedan od mogućeg smjera rada bio bi prema pojedincu i istraživanju (teorijskom i/ili praktičnom) osobnog duga kao vida sistemskog nasilja koje stvara iskustva duboke subjektivne patnje, i transformira subjektivno iskustvo strukturirajući ga u skladu s hegemonijskim neoliberalnim diskursom. Dakle, ovaj rad je tek načeo problematiku duga i površinski zahvatio problem, koji seže duboko u pore današnjeg društva.

11. Hromadžić, Hajrudin. (2008) *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Naklada Jesenski i Turk.Zagreb.
12. Ivčić Snježana, Nekić Martina i Račić Jasna (2014) "*Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?*" *Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ* Diskrepancija : studentski časopis za društveno-humanističke teme, Vol.13 No.19 Svibanj 2014. URL:http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=190868 preuzeto 10.11.2016
13. Kovač, Boromir (2009) *Uloga novca u meta strukturnoj promjeni tržišnog društva i globalna financijska kriza* Politička misao : časopis za politologiju, Vol.46 No.3 Ožujak2010.URL:http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=78119 preuzeto 15.11.2016
14. Laclau, Ernesto. (2007). *Emancipation(s)*. New York – London: Verso.
15. Lash, Christopher. (1986). *Narcistička kultura*. Zagreb, Biblioteka Psiha
16. Lazzarato, Maurizio (2013) *Proizvodnja zaduženog čovjeka : esej o neoliberalnom stanju* Udruga bijeli val, Zagreb
17. Lefebvre, Henri. (1988) *Kritika svakidašnjeg života*. Naprijed. Zagreb.
18. Lipovetsky, Gilles. (2008) *Paradoksalna sreća: Ogled o hiperpotrošačkom društvu*. Biblioteka Antibarbarus. Zagreb
19. Mihalj, Pavle (1999) *Dugovi zemalja u tranziciji* Politička misao : časopis za politologiju, Vol.36 No.2 Lipanj 1999. URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=50936 preuzeto 10.11.2016
20. Radošević Dubravko i Cvijanović Vladimir (eds) (2015) *Financialisation and Financial Crisis in South European Countries* Frankfurt Am Main, Peter Lang International Research Publishing
21. Radošević, Dubravko (2003) *Nova razvojna paradigma – Stvara li se novi model gospodarskog i socijalnog razvitka: "Post - Washingtonski konsenzus"?* Ekonomski pregled, Vol.54 No.11-12 Prosinac 2003. URL: <http://hrcak.srce.hr/25669> preuzeto 11.12.2016
22. Rifkin, Jeremy. (2005) *Doba pristupa: Nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*. Bulaja naklada. Zagreb.

23. Rodik, Petra (2012) *Istraživanje kreditnih dužnika*, Udruga Franak URL: <https://www.scribd.com/document/112998630/Istra%C5%BEivanje-kreditnih-du%C5%BEnika> preuzeto 30.11.2016
24. Sajter, Domagoj (2009) *Što je to zapravo novac?* Prilika, Mjesečni magazin Glasa Koncila, broj 5 (17) svibanj 2009 str. 10-13 preuzeto 15.11.2016
25. Slater, Don. (1997) *Consumer Culture and Modernity*.
26. Stavrakakis, Yannis. (2006) *Objects of Consumption, Causes of Desire: Consumerism and Advertising in Societies of Commanded Enjoyment*.
27. Udruga Franak (2012) *Crna knjiga* URL: <http://udrugafanak.hr/crna-knjiga/> preuzeto 30.11.2016
28. Ziegler, Jean (2007) *Imperij srama: refeudalizacija svijeta* Izvori, Zagreb

Internet izvori:

- Definicija pojma tejlizam <http://www.hrleksikon.info/definicija/tejlizam.html> preuzeto 18.10.2016
- Definicija BDP-a https://hr.wikipedia.org/wiki/Bruto_doma%C4%87i_proizvod preuzeto 18.10.2016
- Definicija deregulacije <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=14653> preuzeto 18.10.2016
- Međunarodni monetarni fond <http://www.poslovni.hr/leksikon/meunarodni-monetarni-fond-mmf-1375> preuzeto 18.10.2016
- Hrvatska gospodarska tranzicija <http://www.croatia.eu/article.php?lang=1&id=31> preuzeto 18.10.2016
- Definicija hegemonije <https://en.wikipedia.org/wiki/Hegemony> preuzeto 15.11.2016
- Kronologija svjetske financijske krize <http://www.poslovni.hr/trzista/kronologija-svjetske-financijske-krize-od-losih-hipotekarnih-kredita-do-gasjenja-svjetskih-bankarskih-divova-16869> preuzeto 15.11.2016
- Definicija državne obveznice <http://limun.hr/main.aspx?id=24464&Page=5> preuzeto 15.11.2016

Definicija kapitalizma <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30315> preuzeto 15.11.2016

Definicija riječi dužnik i vjerovnik <https://hr.eos-solutions.com/duznici/rjecnik/#c2357> preuzeto 15.11.2016

Definicija riječi denominacija <http://limun.hr/main.aspx?id=30762> preuzeto 15.11.2016

Definicija javnog duga <http://limun.hr/main.aspx?id=32762> preuzeto 15.11.2016

Struktura i funkcioniranje Svjetske banke i MMF-a <http://www.cadtm.org/The-World-Bank-and-the-IMF> preuzeto 17.11.2016

Sporazum iz Bretton – Woodsa <http://limun.hr/main.aspx?id=27640&Page=4> preuzeto 11.12.2016

Analiza duga Sjevera i Juga <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-South> preuzeto 17.11.2016

Analiza duga Sjevera <http://www.cadtm.org/Overview-of-debt-in-the-North-and> preuzeto 18.11.2016

Objašnjenje uzroka dugova Sjevera <http://www.cadtm.org/Debt-in-the-North> preuzeto 18.11.2016

Objašnjenje skraćenice PIGS <https://hr.wikipedia.org/wiki/PIGS>

<http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/170660/Zasto-se-u-krizi-eura-pise-o-katolickim-svinjama.html> preuzeto 10.11.2016

Slučaj Islanda i financijske krize <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/145214/Demokracija-kakvu-jos-niste-vidjeli.html> preuzeto 3.12.2016

Intervju s Eric Toussaintom <http://www.portalnovosti.com/eric-toussaint-dug-svake-zemlje-zasluzuje-analizu> preuzeto 19.11.2016

Rast Hrvatskog BDP-a <http://www.croatia.eu/article.php?lang=1&id=31> 30.11.2016

Masovno zaduživanje građana <http://www.h-alter.org/vijesti/masovno-zaduzivanje-gradjana>

Udruga Franak <http://udrugafanak.hr/konacno-prva-prava-pravomocna-presuda-zavracanje-preplacenih-kamata/>

<http://udrugafanak.hr/udrugafanak-pobijedila-je-hnb-konacna-presuda-visokog-upravnog-suda/> 3.12.2016 preuzeto 3.12.2016